

A BÁNFFYHUNYADI REFORMÁTUS TEMPLOM HELYREÁLLÍTÁSÁNAK MŰVÉSZETTÖRTÉNETI DOKUMENTÁCIÓJA

Kulcsszavak: *középkori falkép; Passió-ciklus; középkori szakrális építészet; késő gótika*

E tanulmány a bánffyhunyadi református templom (1. kép) 2019–2021 között lezajlott teljes körű helyreállítása művészettörténeti szakfelügyeleti jelentésének rövidített, magyar nyelvű változata.¹ Elsősorban a templom középkori vonatkozásaira térek ki, a kora újkori és újkori aspektusokkal jelen terjedelemben csak a legszükségesebb mértékben lehet foglalkozni. A festett faberendezés restaurálásának látványos eredményeiről Mihály Ferenc nemrég alapos tanulmányt publikált.²

* WEISZ Attila (1975), PhD, művészettörténész, Kolozsvári Művészeti és Design Egyetem, Kolozsvár, attila.weisz@uad.ro

1 WEISZ Attila: *Raport final de asistență de istoria artei privind biserica reformată de la Huedin, jud. Cluj*. Manuscris. Cluj, 2022. (letétben a bánffyhunyadi református parókián). A részletes kutatási eredmények, fotók ott találhatók, beleértve a kora újkori és újkori vonatkozásokat is.

A helyreállításban részt vettek: építészeti felmérés, főtervező, építészeti és statikai terv: M&M Design (Kolozsvár); gépészeti tervezés: Pieme Kft.; kivitelezés: Decorint; régészeti kutatás: Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum (dr. Csók Zsolt, Daniel Gligan); dendrokronológia: Dendrolab (Csíkszereda); festett faelemek helyreállítása: Mihály Ferenc; falkép-restaurálás: Kiss Lóránd.

Illesse e sorok írója és a teljes helyreállító csapat részéről köszönet Jakab Mihály Gyula bánffyhunyadi református esperest, aki mindvégig a helyreállítás lelke volt, aktívan részt vett a munkában, és érdeklődéssel követte a kutatási eredményeket. Pákai Eszter építésznek külön köszönöm a segítségét a periodizációs rajzok elkészítésében, az M&M Design csapatának (Maksay Ádám, Tibád Gergő, Bartha Csaba és kollégáik) a fotóik és a felméréseik rendelkezésemre bocsátását. Mihály Ferencnek, Kiss Lórándnak és Emődi Tamásnak hála a számos megfigyelés, tapasztalat önzetlen megosztásáért.

2 MIHÁLY Ferenc: *A bánffyhunyadi református templom festett faberendezése = Arte et ingenio. Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*. Szerk. GÁLFI Emőke–KOVÁCS Zsolt–P. Kovács Klára. EME, Kvár, 2021.

A templom³ mai képe több építési és átalakítási fázis eredménye, melyek nagy részét, sajnos, alig tudjuk konkrét történeti adatokhoz kötni, ezért az abszolút kronológia sokszor a legfontosabb építési szakaszok esetében is homályos marad (2. kép).

A templom vagy a parókia alapítása (vagy legalábbis védőszentje kiválasztásának) *post quem* dátumaként elfogadható a patrónus, Árpádházi Szent Erzsébet kanonizációjának 1235-ös dátuma. Bánffyhunyard neve először a pápai tizedjegyzékekben tűnik fel, mely szerint a plébániája a váradi püspökség kalotai esperességéhez tartozott, Márk nevű papja mellett István káplán is szolgált, jelezve, hogy jelentősebb egyházközségről volt szó, amit a 14 garasnyi, a környékelieknél magasabb egyházi tized is mutat.⁴ Hunyad ekkor a tőle kb. 12 km-re északnyugatra fekvő, királyi birtokban levő Sebesvár központú uradalom része volt, később az uradalmi központ bekölthetett Hunyadra. A 16. századig a mezővárosi rangú település Bihar vármegye részét képezte, majd Kolozs vármegye részévé vált. A templom épületét először 1400-ban említi írott forrás, amikor a közeli Bikalba templomépítési engedélyt kért IX. Bonifác pápától Tamásfalvi Gergely, leválasztva azt a hunyadi Szent Erzsébet-

- 3 A templom történetével foglalkozó lényegesebb irodalomért lásd Sz. n.: *A kolozs-kalotai egyházmegye rövid ismertetése = Névkönyv az Ev. Ref. Anyaszentegyház számára*. Kvár, 1871 (a továbbiakban: *Névkönyv*). 22–25; BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története*. III. Nagyvárad, 1883. 415–420; a templomról művészi felmérési rajzokat közöl MALONYAY Dezső: *A magyar nép művészete*. I. Franklin-társulat, Bp., 1907. 61–64, 66. kép; KELEMEN Lajos: *Kalotaszeg történelmi és műemlékei* = uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. I. Kriterion, Buk., 1977. 210; MIKLÓSI-SIKES Csaba: *Bánffyhunyard, református templom*. Utilitas, Kvár, 1999 (Erdélyi Műemlékek 29 – a továbbiakban MIKLÓSI-SIKES: *Bánffyhunyard*); uő: *Egyházi építészet Kalotaszegen. A romanika és a gótika évszázadai = Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*. I. Szerk. Kiss Imola–Szőcs Péter Levente. Muzeul Sătmărean, Satu Mare, 1999 (a továbbiakban MIKLÓSI-SIKES: *Egyházi építészet*); Ioan F. PASCU: *Biserica reformată Huedin, jud. Cluj. Cercetări arheologice*. Manuscris. 1999; HORVÁTH Zoltán–GYÖRGY-GONDOS Béla: *Kalotaszeg középkori templomai a teljesség igényével*. Romanika, Bp., 2006. 9–14; MIKLÓSI-SIKES Csaba: *Egyházi építészet Kalotaszegen. A román és a gótika évszázadai 1540-ig = A népi vallásosság a Kárpát-medencében*. 8. Veszprém, 2013 (a továbbiakban MIKLÓSI-SIKES: *Egyházi építészet 1540-ig*). Bánffyhunyardról 199; BOTÁR István–TÓTH Boglárka: *Jelentés a bánffyhunyadi református templom fedél- és faszerkezeteinek dendrokronológiai vizsgálatáról*. Kézirat. Csíkszereda, 2015; ADORJÁN Dénes: *A bánffyhunyadi református egyházközség története*. Magiszteri dolgozat. Protestáns Teológiai Intézet, Kvár, 2018; Csók Zsolt: *A bánffyhunyadi református templom régészeti kutatása. Előzetes jelentés*. Kézirat. Kvár, 2020 (a továbbiakban Csók: *A bánffyhunyadi*); uő: *Raport tehnic de supravehere arheologică. Biserica Reformată – Huedin, jud. Cluj. Curtea bisericii*. Manuscris. Cluj, 2021 (a továbbiakban Csók: *Raport tehnic*); MIHÁLY: i. m.
- 4 *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Erdélyi okmánytár*. I–V. (1023–1389). Bevez., jegyz., reg. JAKÓ Zsigmond. [A III–V. kötet HEGYI Géza és W. Kovács András közreműködésével]. MOL/MNL OL–MTA TTI–ELKH BTK, Bp., 1997–2021. II. 1155. A rovatok szerint 1332–1337 között félevenként 14 garast fizetett Márk, majd Márton *villa Hunak/Hunad* papja, illetve István, Márk *capellanus*a egy alkalommal 2 garast.

eklézsiáról („parochialis ecclesiae sanctae Elizabeth de Huniad”), ugyanis a bikaliak számára távol esett a hunyadi templom látogatása (két évvel korábban Bikal birtokosa, Tamásfalvi Gergely kérésére Zsigmond király a falut már leválasztotta a hunyadi uradalomról).⁵

Valamikor 1430 után kapták a losonci Bánffyak királyi adományba a sebesvári várbirtokot, ezzel Bánffyhunyadot is.⁶ A királyi vár a 14. század folyamán rövid időszakig Elefánti Dezső erdélyi vajda és Mircea cel Bătrân havaselvi vajda hűbértartókat képezte, később az erdélyi vajdák is igazgatták. Birtokosokként a Bánffyak nagy valószínűséggel támogatták a templom 15–16. századi építkezéseit, főleg a nagy méretű, késő gótikus szentély megépítését. A szentélyboltozat beomlásával semmisülhettek meg az esetlegesen rájuk vonatkozó középkori építészeti részletek is (például a feltételezhető feliratok, címerek stb.).

1473-ban említik András *Hwnyod*-i plébánost, kalotaszegi alesperest.⁷ 1487-ben Mihály *Hwnyod*-i plébános a Szent Erzsébet-templom Krisztus teste-oltárának igazgatóságát (melyet még ő alapított) elcserélte a magyarvalkói János plébánossal.⁸ 1488-ban közjegyzői levelet kelteztek a váradi egyházmegyéhez tartozó hunyadi Szent Erzsébet-templomban.⁹ 1531-ben említik Dénes *Banffyhwynyadya*-i papot, aki kolozsvári gyóntatókáplán is volt.¹⁰ 1541-ben említik a templom Szent Anna-oltárának igazgatóját és plébánosát, Csáki Mihályt, és ez egyben az utolsó biztos adat is a még katolikus tulajdonban lévő épületről.¹¹

5 ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. EME, Kvár, 1996. 94, 232.

6 A várnak a Bánffyak tulajdonába kerülése pontos dátuma bizonytalan, Engel Pál 1433-ra teszi. ENGEL Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép a középkori Magyar Királyság településeiről*. 2021. 1435-ben Zsigmond már úgy hivatkozik a korábban királyi várra, mint ami a Bánffyaké. ENTZ Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. EME, Kvár, 1994 (a továbbiakban ENTZ: *Erdély építészete*). 184. 1496-ban II. Ulászló megerősíti a Bánffyak Sebesvárra, az ahhoz tartozó Bánffyhunyadra és még néhány településre vonatkozó birtoklását. Uo.

7 Uo. 76.

8 Uo. Az oltárt sokan kapcsolatba hozták a templomszentély feltételezett, nem sokkal korábbi felépítésével, melyet egy *hic fuit*-felirat félreolvasása (1483-at olvastak 1583 helyett; lásd később) „támasztott alá”.

9 Uo. Az oklevél említ két, hunyadi és szentkirályi deákot, Pált és Jánost, Kelemen nevű káplánjukat („item Paulum et Johannem literatos de Hwnyad et Senthkyral, Clementem capellanum suum”), illetve két másik káplánt, Illést és Miklóst („Elya et Nicolao capellanis de dicta Hwnyad”). Eszerint az 1480-as évek végén a templomban Mihály plébános mellett még legalább három káplán, Kelemen, Illés és Miklós is szolgált. Bővebben lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár 65431.

10 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II. Közzéteszi JAKÓ Zsigmond. Akadémiai, Bp., 1990. 4365. sz.

11 A templomhoz tapasztott Szent Anna-kápolna létét Miklósi-Sikes feltételezi (MIKLÓSI-SIKES: *Bánffyhunyad*. 2.), Csáki Mihály plébános neve Kelemen Lajosnál is feltűnik (KELE-

A méretes nyugati toronyból, nála alig szélesebb, hosszú hajóból és az ezeknél valamivel még szélesebb, aszimmetrikusan északra tolt tengelyű szentélyből álló templom a város főterén emelkedik (1., 2., 3. kép).¹² Sziluettjének feltűnő jellegzetessége a négy fiatornyos, tornácos toronysisak és a hajónál jóval magasabb szentély. A templomot alacsony fémkerítés övezi, melynek nyomvonala kiemelkedik a főtér síkjából, északon erősebben (1 méter körüli a szintkülönbség), délen enyhébb az eltérés a tér emelkedése miatt. A torony nyugati homlokzata előtt nincs kerítés, mivel az a torony északnyugati és délnyugati sarkaiba köt be.

A templom lábazatán (a tornyon, a szentélyen és az északi falon) jól megfigyelhető, hogy az épületet eredetileg kb. 50–60 cm-el magasabban vette körül a talaj, amit utólag lesüllyesztettek, valószínűleg pont a jelzett szintkülönbség miatt (21., 30. kép). A sekrestyeajtó küszöbszintjénél és a déli falnál, tehát a 17–18. századi részeknél is érzékelhető a talajszintsüllyesztés, eszerint a földmunkát ezek elkészülte után kellett eszközölniük. A templomot hajdan körülvevő védőfal 19. század végi elbontása magyarázhatja a szintkülönbséget, hiszen a bontás után a templomot közvetlenül övező járósíntet a főtér általános járósíntjéhez kellett igazítani.

Az épület legkorábbi eleme egy, csupán 1999-ben, régészetileg kimutatott alapozási szakasz a mai északi hajófal keleti harmada alatt.¹³ Bár a régészeti jelentés a mai templomalapozás elkészítésekor már nem látott falnak véli, véleményem szerint épp-hogy tudtak a létezéséről. Erre utal az, hogy a régi falra egy úgynevezett tamponréteget hordtak, majd a régi fal tengelyében, annak szélességében, de már kétszer olyan hosszán építették fel a mai falat, illetve annak középső és keleti harmadát. A régi alapfalat elhagyva, az új fal alapozása már annak a talpmélységéig ereszkedik alá. Ezek alapján nem túl merész feltételezés az, hogy egy ismert, létező épület egy falszakaszára építették a mai hajófalat, s könnyen elképzelhető, hogy ez a régi épület is templom volt. A jelen helyreállítást kísérő régészeti kutatás alkalmával e korai alapozás környékét (főleg a templom belsejébe eső részt) nem ásták meg, pedig izgalmas lett volna leellenőrizni, hogy a mai templombelsőben (vagy esetleg azon kívül) nin-

MEN: *i. m.* 210.), de az adatok forrásait egyik szerző sem közli. Miklósi-Sikes sem a kalotaszegi adattárban, sem az azt feldolgozó tanulmányában (lásd 3. jegyz.) már nem említi az 1541-es adatot. A református *Névkönyv* tudni véli, hogy Martinuzzi György Várad felé utazva 1541-ben Csáki Mihály hunyadi plébánosnál halt (*Névkönyv*. 22.), Kelemen innen idézhetett.

12 A torony külső szélessége 8,36 m, a hajó külső szélessége 9,47 m, a szentély szélessége 9,9 m. A szentély tengelyének eltérése a hajó tengelyétől 1,25 m. A hajó külső hossza 25 m (belső kb. 24,20), a szentély külső hossza (a támpillérek nélkül) 16,95 m, a teljes hossz a külső falsíkok között 49,57 m, a teljes hossz a szentély támpilléreivel 50,71 m.

13 F. PÁSCU: *i. m.* 3–4.

csenek-e olyan alapozások, melyek összefüggenek vele.¹⁴ Az 1999-es ásatás nem tudott abszolút keltezést adni az alapozástöredéknek, és nem derült ki a hozzá tartozó épület funkciója sem.

A helyreállítást kísérő feltárások alapján a templom ma álló, legkorábbi felmenő fala az északi hajófal (4. kép), illetve annak a keleti kb. háromnegyede, a diadalívfaltól a nyugati támpillérig (bent 17,73 m). A régészeti feltárás és a falkutatás megtalálta a falhoz kapcsolódó nyugati zárófal nyomait is: a falindítás csorbázatát az északi fal belső felületén és az alapozását (belső falsíkja a mai nyugati faltól 6,45 méterre helyezkedett el).¹⁵ A régi nyugati fal is a mai déli hajófalig nyúlt, tehát a korai és a mai hajószélesség megegyezett. Más megfigyelés szerint a diadalív déli támpilléren is megvolt a régi falnyom, tehát ki lehet zárni, hogy a templom látványosan aszimmetrikus alaprajza esetleg a déli fal 1772-es, délebbi nyomvonalon való újjáépítése miatt keletkezett volna (a diadalív ugyan a késő gótikus szentélyhez tartozik, építéskor a korábbi déli hajófal hagyott rajta lenyomatot, ugyanis ahhoz hozzá kellett tapasztani).

A fázishoz csatlakozó ismeretlen szentélynek a mai szentélybelsőbe kellett esnie, ám az újkori kriptákkal teljesen szétáshatták az alapjait.¹⁶ Sem az 1999-es, sem az aktuális ásatások nem találtak keltezé elemet a templom eme legrégebbi, felmenő falakkal is rendelkező falszakaszára nézve. A falon sem találunk vele egykorú stílisztikai elemeket (elsősorban ajtó- vagy ablakkeretek jönnének számba), amelyek az abszolút kronológiában segítenének. A fal belső felületén található falképek nyilván csupán *ante quem* keltezési mankót adnak (a 14. század közepe utáni évtizedek a legvalószínűbbek a falfestmények datálására), így a kérdéses falat tekintve a 13–14. század fordulója tűnik a legvalószínűbb keltezésnek.

Feltételeken egyetlen faragványt tudunk ehhez a periódushoz kötni, a szentély északi falának külső felületében nyilván másodlagosan felhasznált keresztes kőtáblát, mely az 1960–70-es évek munkálatai idején kerülhetett elő (5. kép). A falba oldalra fordított pozícióban befalazott táblán egy hasított szárú latinkereszt látható, melynek szárait X alakban „összekötötték”. Valószínű, hogy a faragvány a mai szentély előzményéből került mostani helyére. Ha a keresztet álló pozícióban képzeljük el, bal oldalán keskenyebb, felső részén erőteljes hengertag zárja a téglalap alakú, rudimentáris, szimmetrikus elemekkel alig rendelkező domborművet. A faragvány kereszt fölötti része egy beugratott, szabálytalan nyúlványban folytatódik, mely a domborműnek egy nagyobb építménybe való beillesztésére szolgálhatott. Egyelőre tisztázatlan a faragvány eredeti funkciója és helyzete, nem zárható ki, hogy egy oltár-

14 Csók: *A bánffyhungyadi*.

15 Uo. 34.

16 Uo.

tömb díszítőeleme volt. A kereszt típusa az aranyosgerendi református templom 1299-es feliratának a keresztjére¹⁷ emlékeztet, ami esetleg a keltezésben is fogódzót adhat.

A helyreállítás egyik leglátványosabb eredménye az északi hajófal falképeinek a feltárása volt. Falképek létezését már az 1969-ben felhagyott drági református templomból átmentett és 1971-ben Bánffyhunyadi felállított, 1750-es kő szószerék felillesztésekor tapasztalta Debreczeni László, aki állítólag leválasztott, és egy 30×30 cm-es textilre átültetett egy kézrészletet, amelyet a parókián őrizhettek.¹⁸ A 2016-os szondázó falkutatás (Weisz Attila) már feltárt kisebb részleteket a falképből,¹⁹ majd 2018-ban Kiss Lóránd több szondát is nyitott, melyeken már több, nagyobb méretű festett töredék is feltűnt. Mivel akkoriban az északi hajófal pontos keltezése még bizonytalan volt, egyelőre a falképek középkori datálása sem volt biztos.

A 2020–2021-es, Kiss Lóránd vezette falkép-restaurálás már feltárta az összképet, mely egy igen töredékes állapotú, de a fal korai szakaszához hosszában igazodó (tehát több mint 17 méteres hosszúságú!), három (az alsó, valószínűleg a megszokott függőnyt ábrázoló, csak „morzsákban” fennmaradt regiszterrel együtt négy) vízszintes regiszterben elrendezett középkori, freskótechnikában készült falképet mutat (4. kép). A kevés, vöröses színárnyalat a fal és a falkép átégéséről tanúskodik, az eltérő színek hiánya a még létező szigeteket is nehezebben értelmezhetővé teszi, hiszen több hajdani színfolt megkülönböztethetetlenül összefolyik egy vöröses-okkeres árnyalatba. A falkép állapotának nem tett jót a két félköríves ablak 19. századi megnyitása sem a mai falhossz harmadainál. Szembetűnő az egyenetlen falsík, mely nemcsak a szabálytalan kőfalazatot követő, hepehupás középkori vakolat eredménye, hanem a falszerkezeti problémákra utaló, kifelé domborodó hasasodásáé is.

A falkép felső, legtöredékesebb regisztere ikonográfiailag szinte értelmezhetetlen, ám stilisztikai és festéstechnikai alapon biztos, hogy egyidős a középső és az alsó regiszterekkel. A regiszternek csak az alsó harmadán találunk pár töredéket, ami nehezíti az értelmezést. Nagyon valószínű, hogy narratív ciklusról/ciklusokról beszélünk. A töredékszigetek három részen tömörülnek a vízszintes mentén.

Az első töredéksziget apró foltjai a falcsorbázattól a nyugati ablakig tartanak, egy kis szakaszon feltűnik a félköríves árkadsorból álló alsó bordúrdísz – ez már igazából

17 ENTZ: *Erdély építészete*. 28. kép

18 MIKLÓSI-SIKES: *Egyházi építészet*. 224. A részletet a parókián nem találtuk meg, ám a szószerék valóban olyan helyre van felillesztve, amely roncsolja a falkép alsó regiszterét, így elképzelhető a leválasztás. A szószerék bánffyhunyadi felállításáról lásd KELEMEN: *i. m.* 268; MIKLÓSI-SIKES: *Bánffyhunyadi*. 13.

19 WEISZ Attila: *Biserica reformată din Huedin (jud. Cluj). Studiu de istoria artei și studiu de parament*. Manuscris. Cluj, 2016. 17.

a középső regiszter teteje, míg közvetlenül fölötte egy hasábokból álló díszítőléc található, ami a felső jelenetsor alsó zárását adja (6. kép). A szigeteken ruharedők látszanak, és egy sötétebb ruha, melyet pöttyökből álló virágok díszítenek – a patrandíszes megoldások előzményeként ható ruhadísz máshol is feltűnik.

A második tömörülés a nyugati ablaktól közvetlenül keletre (jobbra) található (tehát kb. a feltételezett jelenetsor első harmadánál), alsó határán már jól látszik, hogy a bordúrdísz két frízből: az alsó ívsorból és a hatszöges hasábokból áll (7. kép). A töredéksziget a regiszter alsó feléből maradt meg, közepe táján egy függőleges, jelenetelválasztó bordúr látszik, mely cikcakkmotívumból és pontokból áll, és amely, kisse más kivitelben, gyakori a Gelence-csoport falképein. Az elválasztástól balra csupán néhány világosabb folt látszik, melyeket sötétbarna vonalak határolnak, leginkább meztelen lábakra vagy végtagokra gondolhatunk. A háttér világoskékes felületét csillagok díszítik. A bordúrtól közvetlenül jobbra sötét, hosszú ruhás alak áll, ruháján pöttyökből álló virágok, hosszában a köpenyt fehérös redők választják el. Elegáns nőre, esetleg egyházi méltóságra gondolhatunk, minden bizonnyal a narratíva egyik meghatározó alakja. Jobbra néz, előtte mintha két (három?) kisebb, meztelen emberalak látszik, enyhén behajlított lábakkal. Hasonló részlet tömeges mártíromság, de inkább betegek, koldusok ábrázolásánál fordul elő. Ettől jobbra, kb. 2 méterre egy háttércsillag és egy kígyózó vonal látszik.

A felső regiszter keleti végén, már a keleti ablak záradékatól jobbra, a diadalívig találjuk a harmadik összefüggőbb falképfoltot – tehát, ha balról jobbra haladó, normál narratív ciklus(ok)ban gondolkodunk, a történet(ek) utolsó epizódjaiként –, a szószékkorona részleges takarásában (8. kép). A kettőzött alsó bordúr itt is folytatódik, ám a felső frízt már stilizált konzolok alkotják – valahol a keleti ablaktól nyugatra lehetett a váltás. Feltűnik egy díszítetlen, függőleges elem, amely talán értelmezhető jelenetelválasztó csíkként (esetleg épület?), nagyjából a jelzett mező nyugati harmadánál. A csíktól balra két egymás melletti, jobbra néző, felszerszámozott fehér ló vehető ki. A lovakon nem látszanak lovasok, tehát ezeknek valahol mellettük kell lenniük. A csíktól jobbra egy nagyobb folt, talán már az utolsó jelenetből, szintén felszerszámozott lőtöredékek és lópaták látszanak, a jobb szélén talán egy épület félköríves ajtaja, előtte egy ferde vonal, tán egy hosszú fegyvernél vehető ki.

Az ikonográfiai azonosítás csak a feltételezés szintjéig mehet el. A keleti vakolatfolt három vagy négy lóalakja, illetve azok pozíciója a regiszteren belül, meg a ferde, hosszú nyél (leginkább lesújtó bárd) egy Szent László-ciklus utolsó jeleneteit (például *Üldözés*, *Birkózás* vagy *Lefejezés*) valószínűsítheti. A lovasok nélküli lovak az egyik legjobb érv az attribúcióban. Ha a *Birkózást* vagy a *Lefejezést* képzeljük el a látható töredékben, a diadalívig akkor is van távolság a ciklus befejezésére. Ha Szent László-ciklusban gondolkodunk, érdemes figyelembe venni, hogy a 6-7 jelenetből álló ciklus bőven elfért a fal közepétől a diadalívig terjedő szakaszon, így a regiszter nyugati szakaszán más legendára kell gyanakodnunk. A nyugati szakaszon a meztelen em-

beralakokkal szemben álló elegáns női figura felvillantja a betegeket ápoló, felruházó Árpád-házi Szent Erzsébet legendáját (melyet a templom titulusa is alátámaszt), de ebben a vonatkozásban még kevesebb az ikonográfiai fogódzó.

A középső és alsó regiszter sokkal jobb állapotú, egy mariológiai és egy hosszabb, már a középső regiszter végén elinduló Passió-ciklus olvad össze benne (ami nem ritka jelenség). A regiszterelválasztó alsó bordűr itt is két elemből áll, az alsó, kétszer ívelt, hosszan lenyúló konzolok sora (emlékeztet a homoródszentmártoni, szintén a Gelence-csoporthoz köthető falképre), a felső szélesebb cikcakkdísz. A szintén igen töredékes jeleneteket sokszor csak a felismerhető részleteknek az eseménysorban elfoglalt pozíciója alapján sikerült azonosítani, de így is számos kérdés maradt megválaszolatlan.

A hajdani falsarok és a nyugati ablak között nagy méretű, de igen elmosódott és töredékes a festett felület (6., 9. kép). Mivel az ezt követő jelenet biztosan felismerhető (*Királyok imádása*), itt leginkább *Angyali üdvözlés* és *Jézus születése* témákban gondolkodhatunk. Közvetlenül az ablaktól balra jelenetelválasztó oszlop áll (figyelemre méltó a felcsavarodó indás levéldísz), ettől balra kisebb, előrehajló női alak részlete látszik, a jelenet felső részén kisebb angyal szárnyának a vége van (valószínűleg csak mellékalakok a jelenetben). E részletek leginkább a *Jézus születése*-jelenetre utalnak (a mellékalakok nem zárják ki azonban a sokkal ritkább *Jézus fűrésztése*-jelenetet sem, mint például Homoródkarácsonyfalván), hasonló mellékalakok a bizáncias inspirációjú, szászbudai *Jézus születése*-jelenet jobb szélén is láthatóak.²⁰

A *Királyok imádása* is töredékes, a jelenet jobb oldali zárását a trónoló Madonna egyenes hátú alakja adja, előtte látható a térdeplő király figurája, a háttérben egy mellékalak magasra emelt kulacsból iszik (10. kép). A veleméri *Királyok imádása*-jeleneten, Gidófalván és Rugonfalván is feltűnik hasonló mozdulatú mellékalak.²¹ A zsáneres elemek a trecentót, illetve az internacionális gótika első szakaszát (14. század közepe és második fele) idézik. Zsáneres, egzotikus elemek és mellékalakok (szolgák) már a trecento elején megjelentek a *Királyok imádása*-képeken, például tevék és kísérek a padovai Capella dell'Arenában (1306, Giotto és műhelye) vagy a pisai dóm szószékén (Giovanni Pisano, 1302–1310). A hosszú út után elcsigázottan ivó alak kifejező, realiztikus elem, amely a 14. század közepén tűnik fel, és a század második felében használták, bár nem túl gyakran.²² A homoródkarácsonyfalvi *Jézus születése*-

20 Az analógiát Jánó Mihálynak köszönöm. A jeleneten, a bizánci megoldásnak megfelelően, a gyermekágyas Mária pamlagon fekszik.

21 Ugyancsak Jánó Mihálynak köszönöm, hogy felhívta a figyelmem az analógiákra.

22 Köln, Szent András-templom, nyugati kápolna, 1340 k.; a Kutná Hora melletti Sázavakolostor káptalanterme, 1370 k. (Jan ROYT: *Medieval Painting in Bohemia*. Charles University, Prague, 2003. 70.); Zweitnitz, Szent Egyed-templom, falkép, 1375 k. https://www.bildindex.de/document/obj19004347?part=08&medium=fmlac9165_28 (utolsó megtekintés: 2025. 05. 24.)

(tulajdonképpen *füröztése*) jeleneten Mária hasonló gesztussal önt vizet egy kulacsból. A második királyalakból csak egy kis részlet vehető ki, illetve egy fa lombozata a háttérben.

Mária méltóságteljes alakja már az ókeresztény művészetben is használt figuratípusra vezethető vissza, mely a Szűz különleges szerepét hivatott hangsúlyozni, gazdag jelentéstartalma többek között Mária királyi származására emlékeztet, aki mintegy új királynőként, trónuson ülve úgy fogadja a Napkelet mágus-királyait, mint aki nemrég szülte meg a világ igazi Urát. Egyben Mária a *Bölcsesség trónusa*, a *Sedes sapientiae* is. Ez a Mária-típus új tartalmakat nyert a korai középkori (8–9. sz-i, Karoling- és Ottó-kori) és román kori nyugati művészetben, ahol első sorban a *Maiestas Virginis*nek nevezett, hordozható ereklyetartó kegyszoborként találkozunk vele.²³ A Maiestas-szobrokat körmeneteken is hordozták, illetve a *Királyok imádását* is eljátszották előtte. Így ez a képtípus jellemzően a *Királyok imádása*-jeleneteknél is fennmaradt, kultusztörténetileg és ikonográfiailag legfontosabb folytatása az olaszországi Maestà-típusú Mária-ábrázolás volt, jellemzően a duecento-trecento fordulóján.²⁴

A következő, energikus kompozíciójú, sokalakos jelenet a *Betlehemi gyermekgyilkosság*, melyet az előző epizódtól szintén oszlop választ el (11. kép). Ez az egyik legjobban megőrződött jelenet, keleti záróelemként jól kivethető Heródes trónoló, parancsoló gesztusú, széles koronájú figurája, mintegy az előbbi fenséges Mária-alak antitézise. Heródeszel szemben hosszú ruhájú, ugyancsak felemelt kezű alak áll, aki hallgatja a király parancsát. Kissé távolabb két katona lábainál gyerekek hevernek, az egyik gyereket földre roskadó anyja tartja, míg a bal oldali katona átszúrja. A kompozíció tetején két angyal az ártatlanok lelkeit az égbe emeli. A kompozíció bal oldalán talán egy álló figura látható. Az alakok végtagjai nyúlánkak, ruházatuk inkább a 14. század elejére-közepére jellemző harisnya, mely nem válik el a cipőtől. A férfiak csípőn alul érő, szűk dolmányát öv és gombsor szorítja testükhöz, ruházatukat mélyen lelógó, íves gallér egészíti ki. Archaikus elemek a lefelé tartó lábfejek (az alakok mint ha lábujjhegyen állnának) és a megroggyantott, szélesre nyitott lábtartás.

E jelenetet a *Menekülés Egyiptomba* követi, ugyancsak egy levéldíszes oszlop után (11. kép). Az elől haladó, glóriával ábrázolt József gazdagon redőzött fehér ruhát visel, vállán tarisznys vándorbot van. A lépő lábai közötti távolság archaikus elem. A tunikája és a háttér csavarodott törzsű fái plasztikusak. A fehér számaron ülő Mária

23 Az ikonográfiai kutatásban ez az igen fontos figuratípus még nem kapott magyar elnevezést, leginkább a *Maestà* vagy a *La Vierge en Majesté* névvel hivatkozhatunk rá. A figuratípus és az Epifánia-jelenet ikonográfiai kapcsolatáról lásd Ilene Haering FORSYTH: *Magi and Majesty: A Study of Romanesque Sculpture and Liturgical Drama*. Art Bulletin L(1986). 3. sz. 215–222; Hans BELTING: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Balassi, Bp., 2000. 313 skk.

24 Uo. 399 skk.

hosszú, sötét, virágmintás ruhát visel, glóriájának kontúrján ívsor, az ölében a kis Jézus fehér ruhás alakja kezét áldásra emeli, fejét keresztes glória övezi.

Ezt már a krisztológiai ciklus első jelenete, a keleti ablak által roncsolt, de szerencsére felismerhető *Krisztus megkeresztelése* követi, a jelenetválasztó oszlop halvány, de kivehető (12. kép). Jellegzetesek itt is a vékony végtagok, a roggyant térdek, az alakok aszketikus termete, illetve a finom részletek hiánya. A bal oldali figura a frontálisan ábrázolt Krisztus. A figurából a glóriás fej, a mellkas és az összefogott alkarok maradtak meg. János alakja jobbról föléje hajol, kivehetőek szőrscuhájának és glóriájának a részletei is. A jelenet bal felső sarkában talán a Szentlélek galambja tűnik fel.

Már az ablaktól jobbra maradt fenn a *Bevonulás Jeruzsálembe* jellegzetes részlete, a fára felkapaszkodó Zakeus, a vámos figurája (Lukács evangéliumában ugyan Jézus jerikói bevonulásánál szerepel, ám a festett Passió-ciklusok *Jeruzsálemi bevonulásának* állandó szereplője).

A középső regiszter utolsó, hosszú jelenete a diadalívig tart, a szószék hangvetője rátaakar (13. kép). Egy vízszintesen ábrázolt asztal mögött ülő hat apostolfigura (balról) és két apostolfigura (jobbról, a diadalív mellett) alapján nyilvánvaló, hogy az *Utolsó vacsora* töredékes jelenetét látjuk, itt is feltűnő az abrosz redőinek plasztikus megoldása.

Az alsó regiszterben folytatódik a Passió-ciklus, ám a nyugati ablaktól balra, a falcsorbáztatig, igen kevés festett felület maradt fenn. A régi saroktól majdnem kétméternyire látszik az első értelmezhető részlet, egy lehajtott fejű, glóriás férfialak, aki – mivel az alsó bordűr közel van hozzá – ül vagy guggol, s fölötte egy másik glória is látszik (14. kép). A krisztológiai cikluson belüli helyzete alapján is a *Krisztus az olajfák hegyén*-jelenet alvó apostolairól van szó. A jeleneten a restaurátorok megfigyelése szerint egy rövid feliratrészlet, egy O betű is fennmaradt.

Ettől jobbra az ablak felé újra csak egy kis részlet maradt fenn, de szerencsére a jelenet leglényegesebb elemével: két egymás irányába forduló férfejjel, azaz a *Júdás csókja* kulcsrészlete látható a *Krisztus elfogatása*-kompozícióból. Folytatva a Passió eseménysorát, az ablak helyén lehetett a *Péter tagadása* vagy a *Krisztus Kajafás előtt*.

A két ablak közötti szakasz töredékeiből a Megváltó frontálisan ábrázolt, elegáns köpenybe öltöztetett, mellkasa előtt keresztbe tett kezű alakja rajzolódik ki, két oldalán egy-egy feléje hajló figura is látszik (15. kép). Analógiák alapján (például Sepsikilyén)²⁵ ez a *Tőviszokoronázás (Krisztus kigúnyolása)* jelenete. A regiszter követ-

25 A sepsikilyéni falképekről lásd JÉKELY Zsombor–KISS Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben. Értékmérés a Teleki László Alapítvány támogatásával*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Teleki László Alapítvány, Bp., 2008. 278–333; JÁNÓ Mihály: *A hitvalló lovagkirály. A Szent László-legenda falképei a székelyföldi templomokban = Lovagkirály*. Szerk. ISÓ M. Emese–KOLLÁR Tibor–KOVÁCS Gergely. Kárpátok Eurorégióért Fejlesztési Közhasznú Egyesület–Iskola

kező jelenetéből, a *Krisztus ostromozásából* is csak a leglényegesebb részlet maradt fenn, Krisztus sebekkel borított, oszlophoz kötözött alakjának a torzója.

Ezután, egy hosszú szakaszon, a töredékek nehezen értelmezhetőek, és a következő felismerhető jelenet, a *Keresztre szögezés* jelzi, hogy e két epizód között kell keresnünk az ikonográfiai feloldást (16. kép). Az intervallum bal szélén a két keresztbe tett kéz az *Ecce Homó*ra, esetleg *Pilátus kézmosására* utal (a kezek fölött látható fejrészletek mindkét jelenetbe beillenek). Ettől jobbra a *Keresztvitel* jelenhet meg, a rombuszokkal díszített, hosszú ruhájú, mélyen lehajló központi alak lehet a keresztet vivő Krisztus (a ruházathoz szintén találunk sepsikilyéni analógiát). Egy másik figura jobb oldalról élénk mozdulatot tesz a lehajló alak feje irányába.

A *Keresztre szögezés* megjelenése szokatlan, s bár több részlete maradt fenn, ritkása miatt első pillantásra nehezen értelmezhető (17. kép). A jelenet jobb oldalán az egyik latornak a keresztre felcsavart teste vehető ki, míg az előtérben Krisztus keresztre szögezésének a mozzanata látható. Két mélyen lehajló mellékfigura élénk mozdulatokkal Krisztust a még a földön fekvő, a kompozícióban szinte vízszintesen ábrázolt keresztre szögezi. Erdélyből és Magyarországról a 14. századból nem ismerek hasonló ábrázolást, csak német területről. Az ikonográfiai típus a középkor legvégén, a fametszetek terjedésével kezdett el Európában is gyakorivá válni a 15. század második felében. Korábbi megjelenései ritkák, bár nem ismeretlenek,²⁶ így a hunyadi darab a jelenet legkorábbi ábrázolásai között tartható számon Nyugaton.

A következő epizód is igen töredékes, az ablak is átvágja, ám a bal oldalon feltűnő három glóriás alak, előttük pedig a zsidók középkori ábrázolásán feltűnő, tölcser alakú fejfedős, szakállas figura a *Levétele a keresztről* vagy a *Krisztus siratása/Sírba tétel* témára utal. A glóriák peremét ívsorokkal, kis körökkel díszítették. Az egyik glóriás, kendős női alak mélyen előrehajol, ő talán a Krisztus feje fölé hajló Mária lehet a *Krisztus siratása*-jelenetből.

Alapítvány, Nyíregyháza–Kvár, 2021 (a továbbiakban JÁNÓ: *A hitvalló lovagkirály*). Kilyénről 102 skk.

26 *Lexikon der christlichen Ikonographie*. 2. Hrsg. Engelbert KIRSCHBAUM. Herder, Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1994. 600–601. *Kreuzannagelung*. A német szakirodalomban *Kreuznagelung*, *Kreuzannagelung* kifejezésekkel ismert ikonográfiai típus a 10. század előtti Bizáncban már ismert volt, Nyugat-Európában a 14. század közepe előtt csak igen szóróványosan jelenik meg. Kissé gyakoribbá 1350 környékén, elterjedté 1500 előtt, állandóan használttá csak a kései reneszánsztól és barokktól vált, mint a Kálváriák 11. stációjelenete. A jelenet megfogalmazása nyilván számos kompozíciós lehetőséget rejtett magában, a hunyadi példa két 14. századi német *Keresztre szögezés*-jelenetre hasonlít a leginkább: a göppingeni (Baden-Württemberg tartomány, Faurndau kerület) társaskáptalani (ma evangélikus) templom kórusának északi falán (14. század eleje) és a Landau in der Pfalz-i Katalin-kápolna szentélyének a Passió-ciklusában találunk hasonló megoldást (14. század második fele): <https://www.bildindex.de/ete?action=showResults/6>. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 19.)

Innen a diadalívig szinte teljesen megsemmisültek a festett felületek, pedig itt következtek volna a *Krisztus a pokol tornácán* és a *Feltámadás* – a drági szószerk felszerelése ezt a felületet érintette a legjobban. Az ablaktól jobbra megmaradt sziget ábrázolása kivételként.

Az ikonográfiai elemzés után a stilisztikai és a kronológiai besorolás sem kerülhető meg. Pontos stilisztikai (tehát okkal feltételezhető műhely- vagy mesterszintű) egyezést nem ismerek, az általam legközelebbinek vélt emlék a magyarfenesi katolikus templom hajójának északi falán látható Passió-ciklus. Szabályos fejformák, ívsores díszű glóriák, energikus kompozíciók, mozgékony figurák nagy számban, plasztikus részletek, zsáneres, narratív epizódok itt is jellemzőek, de a falkép egésze meglehetősen provinciális (főleg összehasonlítva a fenesi szentély remek megoldásaival). A hunyadi figurák fejtípusai is trecento-hatású szabályos alakzatok, minden bizonnyal itt is provincializálódott trecento-hatásokról beszélhetünk, mint stilisztikai alaprétégről, amelyben még a 14. század elejének viseleti alapelemei (például harisnyákkal egybekötött, hosszú cipők, gombsoros ruhaujjak) vagy figuramegoldásai (vékony végtagok, lábujjhegyen álló alakok, széles lépések, roggyant térdek) is megjelennek. Ám jelen vannak az internacionális gótika kezdetének zsáneres, nagy mesélőkédvű részletei is (felemelt kulacs, élénk mozgású figurák sokasága, mellékalakok stb.), melyek meghaladják a kanonizált előadásmódot. A ritkábban ábrázolt, realizmusba és naturalizmusba átcsapó részletek (például a feltételezhető *Ecce Homo*, a keresztre való felszögezés, a bal lator teljesen kifacsart alakja) ritkák a 14. század közepe előtt Európa nyugatibb részein is. A háttér sematikus fái inkább a század elejét, közepét idézik, tehát egyszerre jelennek meg a falképen az archaizáló és a „modern” elemek. Ezért, a stilisztikával is összevetve, a falképeket nem sokkal a 14. század közepe utánra keltezném, a *Keresztre szögezés* és a felemelt kulacs német analógiái alapján az 1350–1360-as évek tűnnek a legvalószínűbbnek.

Érdemes felhívni a figyelmet a hasonlóságra két, egymással valószínűleg kapcsolatban levő falképpel is: Aranyosgerenden és Magyarlónán²⁷ feltűnnek a nyúlánk, harisnyába bújtatott, lábujjhegyre emelkedő, szélesen lépő figurák, ám ezek kimértek, merevek, a kanonizálttól nem eltérő kompozíciókból hiányzik a térbeliség, a háttér, a mellékalakok jelenléte és az élénk mozgás. Összevetve a hunyadi és a lónai *Királyok imádása*-jeleneteket, látszanak a hasonlóságok, de a különbségek is. E szintén meglehetősen provinciális falképek inkább a 14. század elejét idézik, és a hunyadi képek

27 Aranyosgerendről lásd LÁNGI József–MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. 3. Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, Bp., 2006. Magyarlónáról lásd WEISZ Attila: *Beszámoló a templom újabb kutatásáról* = *Magyarlóna temploma és temetője*. Szerk. SZATHMÁRI Klára–NAGY Gergely. Magyar Képek, Veszprém–Bp., 2012. A templom leginkább a 14. század első felére keltezhető (a szomszédos szászfenesi templommal egyetemben), ami a falképek keltezésében is irányadó.

archaikus rétegének a jó analógiái. Főként Krisztus ruházata, de a figuramegoldások vonatkozásában is egy másik, igen lényeges analógia az említett Sepsikilyén, ahol szintén a provincializálódott trecento az alapréteg, de időben későbbi lehet Hunyadnál. Van némi hasonlóság a gidófalvi falképekkel is, a felemelt kulacs mellett itt is találunk például a háttérben csillagokat és karéjos glóriákat, ám más tekintetben inkább a különbségek dominálnak.²⁸

A hatalmas festett falfelület, a komplex stilisztikai hatások és a különleges ikonográfiai elemek a hunyadi falképeket az erdélyi középkori falképfestészet izgalmas emlékévé avatják. A stilisztikai kontextus véleményem szerint a 14. század második felére jellemző, alaprétege a trecento, de annak egy vernakuláris, az internacionális gótikának délnémet szálon megérkező elejével, meg a korábbi stílusrétegekkel (italo-bizantin festészet, lineáris gótika, akár romanika stb.) is átítatott verziója. Ez Erdélyben számos helyen megjelenik, ám pontosan az emlékek provincialitása miatt egymással is csak laza összefüggésben vannak: például az említett Magyarfenes (hajó, északi fal), Sepsikilyén, Kökös, Almakerék (hajó, északi fal). Ezt a „stílust” a 14–15. század fordulóján felváltja a trecento tisztább megjelenése (főleg Kolozsvár, Szent Mihály-templom déli mellékszentélyének a mártíralakjai; Magyarfenes, szentély; Szék harmadik rétege; Marosszentanna; Bögöz hajóbeli falképeinek egyes részei, leginkább az *Utolsó ítélet* stb.)²⁹ vagy a cseh hatások (például Medgyes vagy Almakerék és köre). A Bánffyhunyadiot is magában foglaló stilisztikai kontextus egyelőre nevet sem kapott, általában külön szokás hivatkozni az emlékekre. Minőségben és stilisztikailag is nagy szórás jellemzi őket, de nagy mennyiségük miatt igen fontosak az erdélyi és általában a magyar középkori falképfestészetben. A csoport jelentősége nemcsak az emlékek számában rejlik, hanem abban is, hogy az idegen hatások beemelése mellett valamiféle belső fejlődés is érezhető: a provinciális jelző itt a szónak a szorosabb jelentésében is értendő, és egy formálódó regionális karakterisztikát is takar, amit csak látszólag „mosott el” a trecento és a közép-európai gótika látványosabb emlékanyagának (és azok felkészültebb festőinek) a megérkezése 1400 körül. A 15. század elején újra nagy számban találunk olyan, egymásra hasonlító, de a nagy euró-

28 JÁNÓ: *A hitvalló lovagkirály*. 158. skk.

29 Jékely Zsombor véleménye szerint a trecento-hatású erdélyi alkotások 1400 körül keletkeztek, és nem feltételezi a trecento korábbi hatásait Erdélyben. JÉKELY Zsombor: *A Kolozs megyei Bádok falképei és az erdélyi falképfestészet = Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. ELTE BTK, Bp., 2009. A keltezésekről 206–207. Megjegyezhető, hogy Jékely csak a „tisztább” megjelenésű alkotásokkal számolt. Véleményem szerint a váradi alkotások (például a híres, püspökfejes falképtöredék vagy a Kolozsvári testvérek szobrai), a nagybányai pecsétnyomó jól jelzik, hogy a trecento magas színvonalú alkotásai Erdélyben és közvetlen környezetében voltak már a 14. század közepe táján, így minimum a provincializálódott hatásával is számolnunk kell.

pai stílusáramlatokat inkább csak nyomokban hordozó falképeket (Bögöz, Margit-legenda), melyek jelzik egyfajta vernakuláris szubsztrátum meglétét.

Visszatérve az építéstörténetre, a következő (a ma biztosan megállapíthatók közül a második) fontos építési fázis a templom nyugati irányú bővítése volt, mely úgy tűnik, egyben egy nagyobb szabású terv részét is képezte (2. kép). A helyreállítás előtt ezen építési fázis meglétét még sejteni is alig lehetett, ám az északi hajófal nyugati meghosszabbítása ma már világosan utal rá. A meghosszabbítás kváderes nyugati sarka rátaakar a toronytetre, de érdekesebb, hogy míg az északi oldalon össze van szőve a hajó meg a torony fala (kívül és belül), addig déli oldalon szabálytalan cezúrát tapasztaltunk (kívül is, meg belül is). Ezt a déli fal 1772-es újrarakása magyarázhatja. Felmerülhetnek azok a (kevésbé valószínű) verziók is, hogy a nyugati bővítés szakaszos volt, vagy statikai indokkal nem kötötték össze a falakat (számítottak rá, hogy megépítése után külön mozog a torony és a fal).

E kérdés központi eleme tulajdonképpen maga a nyugati torony (18. kép). A masszív, a hajónál sokkal, de a szentélynél alig magasabb torony keltezése sem (volt) egyértelmű, és abszolút keltezése még ma sem állapítható meg pontosan. Igazából a relatív keltezés sem problémamentes: bár, mint kiderült, a hajó első fázisánál minden bizonnyal későbbi, kérdés, hogy egyidős-e a nyugati bővítéssel, és mi a kronológiai viszonya a szentéllyel. A kérdést tovább bonyolítja a tény, hogy a Rómer Flóris 1868-as vázlatkönyvében ceruzarajzban dokumentált (81. o., 19. kép), ovális alaprajzú várfallal is látszólag össze volt építve a torony nyugati fala (vagy legalábbis igen szorosan álltak egymás mellett) úgy, hogy az a váron belül esett.³⁰ A torony nyugati sarkaiból nem találtunk falcsonkokat északi és déli irányba, illetve a nyugati fal felületén sem látszottak bontásnyomok, így a védőfal kívülről éppen csak érintkezhetett a toronnyal. Maga a tény, hogy a torony és a védőfal érintkezett, valamiféle építészeti-funkcionális kapcsolatról árulkodik a két építmény között. A torony és az eltűnt védőfal kronológiai és szerkezeti kapcsolatát nem vizsgálta régészeti ásatás, véleményem szerint a két építmény lényegében egyidős volt, talán a védőfal kissé későbbi, ám a torony elhelyezésekor mindenképp figyelembe vették a tervét vagy esetleg az előzményét (például egy korábbi, a felszentelt terület határát jelző cinteremkerítést). A toronyaljon keresztül kiképzett átjáró arra utal ugyanis, hogy a templom nyugati irányba a maximumig „nyújtózkodott” – ha lett volna még bőven hely nyugatra a toronytól, nem készítenék el a statikailag a falat mindenképpen gyöngítő átjárót. Ez a „kényszerhelyzet” a magyarázat a mai, lehetetlenül hosszú arányú templomhajóra is.

30 http://romer2015.hu/wp-content/plugins/pdf-viewer-for-wordpress/web/viewer-shortcode.php?file=http://romer2015.hu/wp-content/uploads/2016/05/romer_26_v.pdf&settings=001100010&lang=hu#page=&zoom=auto. (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 12.)

Mivel a torony pontosan a hajó tengelyében van, és a bővítés északi sarka össze is van szőve, a legvalószínűbb, hogy a torony egyidős a hajó nyugati meghosszabbításának a fázisával, és korábbi a stilisztikailag egyértelműen a késő gótika idejére keltezhető szentélynél. Ezt a megállapítást, ha nem is cáfolja, de mindenképp bonyolítja számos érdekesség. A torony fala jóval testesebb, mint bármelyik épületfal, tehát megkérdőjelezhetetlen a védelmi jellege (bár a toronyfalak értelemszerűen a legvastkosabbak a középkori templomoknál). A torony keleti sarkainak a kváderezése nem ér le a nyugati hajófal bekötésének a szintjéig, tehát gyanítható, hogy a hajófalakból utólag visszabontottak.

A toronyföldszinten észak–dél tengelyben egy kőkeretekkel hangsúlyozott, tehát nyilván a toronnyal egyidős átjáró halad át (20. kép). Az átjáró északi nyílását utólagosan elfalazták, mivel a védőfal elbontása után nem volt értelme fenntartani, illetve az említett talajszintsüllyesztés miatt a kőkerete nem is ér le a mai külső járószintig (21. kép). Ez az átjáró csak egy esetben lehetett szükségszerű: ha a torony nyugati fala érintkezett belülről a telekhatárral vagy a várfallal, és csupán a toronyföldszinten keresztül lehetett a templomot körbejárni, ami egy támadás esetén vitális fontosságú volt. Az átjáró félköríves, de csak záradékukban élszedett keretei egyszerűek (keretet illesztettek a falak belső felületeire is, 26. kép).

Az átjáró másik szerepe a templomhajóba való bejutás volt: innen nyílik ugyanis ma is az épület legrepresentatívabb középkori bejárata (nyilván ehhez nem kellett feltétlenül átjáró, egyetlen oldalbejárat is elég lett volna, 22. kép). A helyreállítás alkalmával a csúcsíves, profilozott ajtókeret réteggövei nem tűntek utólagosan beillesztettnek (ami nem zárja ki, hogy középkori beépítésekor nem használhattak volna fel egy korábbi keretet, bár az ilyenkor jellemző, például egy szűkítés miatt keletkező aszimmetrikus csúszások nem láthatók rajta). A csúcsíves, egyszerűen profilozott, fejezetzőna nélküli kőkeret általános a 13. század végétől a 15. század közepéig, a késői klasszikus és az internacionális gótika kb. másfél évszázadán belül teljesen kortalan.³¹ Megjegyzendő, hogy a helyreállítás előtt a keretből egy tömítésre támasztott falépcső indult a nyugati karzat szintjére, amely – bár a karzat, mint kiderült, lényeg-

31 Hasonlót találunk például az egyértelműen 13. századi Széken (itt a nyugati fal 14. századi újrarakása nem kizárt) vagy Némán. A kerettípus a 14. században volt a leggyakoribb. Szakács Béla Zsolt dunántúli Árpád-kori épületkataszterében számtalan helyen jelenik meg hasonló ajtókeret (Alsóörs, Balogunyom [déli kapu], Fehérvárcsurgó [déli kapu] stb.), bár a szerző az előtanulmányban nem tárgyalja őket önálló kaputípusként. Szakács Béla Zsolt: *Árpád-kori építészet a Dunántúlon*. Martin Opitz, Bp., 2021 (Opitz Historiae Artium 3). A Hunyadhoz földrajzilag legközelebbi analógiák talán Szászfenesén (római katolikus templom) és Magyarlónán találhatók.

gében 1698-as – a 19. század végén készült.³² A hajótérből a nyugati fakarzatra eredetileg valószínűleg a megszokott alsó lépcső vezetett fel.

A torony külső felületein feltűnő, hogy míg van szépen faragott övpárkánya, s nyomokban lábazati párkánya is, addig nem találunk főpárkányt, sőt, belülről a szabálytalan felső falfelület is jelzi, hogy a falkorona vissza van bontva. A hangablak hiánya esetleg magyarázható a torony védelmi funkciójával, de mindenképp számolni kell a torony visszabontásával, amit az aránytalan tömege is sejtet. A második toronyemeletről déli, nyugati és északi irányba egy-egy szélesebb ablak nyílik, melyek kőkeretei derékszögű háromszögben záródnak (18., 20., 21. kép). Ez az egyszerű záradékké forma a Zsigmond-korban és az azt követő évtizedekben kedvelt volt, így a toronyépítés keletkezésében is segíthet: az 1420–1440-es évek időszakát valószínűsíti. Az időszak egybeesik az első erdélyi és magyarországi török betörésekkel és az azt követő erődítési hullámmal. Ekkoriban a királyi vagy nemesi birtokközpontokat jelző várak mellé a különféle városi, mezővárosi közösségek is elkezdtek erődítéseket építeni. Mivel csak egyes, gazdaságilag és politikailag igen erős királyi városok engedhették meg maguknak a település falakkal való körbevétele, Erdély-szerte elkezdtek megjelenni a kisebb városokban, mezővárosokban, falvakban a szerényebb megoldások is. Ezeknek a plébániatemplom körüli várfalaknak és egyéb védelmi megoldásoknak elmaradhatatlan eleme volt egy vagy akár több torony is. Minden bizonnyal a bánffyhunyadi kompozíció is ebbe a történelmi-építészettörténeti kontextusba illeszkedik.

Az esetek többségében a védőtorony nem csatlakozik a templomtesthez, csak a kerítésfalhoz, míg más esetekben magát a templomtestet is ellátják védművekkel. Úgy tűnik, hogy a bánffyhunyadi épület némileg eltér ettől a tipológiától. A kutatás közben hosszú ideig véltük ugyanis úgy, hogy a torony eredetileg külön állt (például a védőfal tornyaként), és csak később kötötték össze a templomhajóval.³³ Ám több kutatási eredmény ellentmond ennek. A hajótérbe nyíló toronyaljbejárat megléte nyilvánvalóvá teszi, hogy a tornyot a templom közvetlen meghosszabbításaként, és nem egy különálló védőtoronyként képzeltek el. Utóbbi esetben ugyanis a toronyfalba foglalt nyugati hajóbejáratnak nem szabadna léteznie, vagy legalábbis utólagosnak kellene lennie, ám erre semmilyen falkutatási eredmény nem utalt. A déli, nyugati és északi oldalon meglevő övpárkány hiányzik a keleti toronyfal keleti felületén, s ha létezett volna, ennek vagy a lefaragott nyomának ki kellett volna jönnie a falfelület javítása alkalmával.

32 MIHÁLY: *i. m.* 431 skk.; ADORJÁN: *i. m.* 20. A lépcső megépítése a karzat 1865-ös kibővítésével lehetővé tett kapcsolatban, ekkor a bejárat nyílás keleti síkját felfelé továbbvágták a felmenetel lehetővé tételéért.

33 Ezt a véleményt Mihály Ferenc meg is fogalmazta az idézett cikkében. MIHÁLY: *i. m.* 429, lásd a 2. jegyzetet is.

Mindezzel együtt első pillantásra meglepő, hogy a keleti toronyfalán a földszinti nyílás fölött két bejáratot is találunk (3. kép). Az első toronyemeletről egy ugyancsak háromszöges zárású, kőkerettel ellátott bejárat nyílt eredetileg a hajó terébe, ám ez a hajó felől hosszú ideig láthatatlan volt, ugyanis az 1705-ös kazettás mennyezet átvágta a nyílását, így eltömték és bevakolták (24–26. kép). E nyílás meglétét magyarázhatnánk egy esetleges különálló torony emeleti gyilokjáró-bejáratként, ám a gyilokjárónak nem lertük nyomát sem a hajó felőli falfelületen, sem az északi vagy déli toronyfalak külső felületén.

A toronyföldszintet eredetileg félköríves dongaboltozat zárta le (maradványai ma is jelentősek, 22., 26. kép), amely a keleti és nyugati falakra támaszkodott, illetve a hajó nyugati bejárata körüli falazattal szépen ízesül a falazata. A boltozatot később átvágták, hiszen a toronyemelőre való közvetlen feljutást nyilván gátolta; a boltozat visszabontását csak az eredeti emeleti bejáratnak a mai, 1705-ös kazettás hajófödém általi eltakarása indokolta. A boltozatnak tűzvédelmi, de hadi szerepe egyaránt lehetett. Ez a körülmény magyarázhatja a keleti toronyfal hajóból nyíló, első emeleti ajtajának funkcióját is: eredetileg ez volt az egyetlen középkori bejárat a torony emelethez. Az ajtónyíláshoz valamiféle középkori feljárót (karzatot vagy lépcsőt, létrát) kell elképzelnünk a hajó nyugati végében. Létezhetett valamiféle szerény fakarzat, amelyen keresztül feljutottak, ám ennek nem találtuk nyomát. Akár nyom nélkül is eltűnhetett, de az is könnyen elképzelhető, hogy védelmi indokból egyáltalán nem építettek karzatot. A torony ugyanis utolsó védelmi építményként csak akkor működhetett igazán, hogyha csupán egy felhúzható létrán keresztül volt megközelíthető az emelete, a klasszikus középkori lakótoronyok mintájára, még akkor is, hogyha mindez egy templomhajó felől történt.

Hasonló megoldásra mindjárt két erdélyi analógia is kínálkozik, mindkettő régebbi Bánffyhunynál. A marosszentimrei templom 13. századi tornyának földszintjén szintén megfigyelhető az elbontott boltozat nyoma, illetve egy olyan ajtónyílás az első toronyemeletről, amely a hajóba nyílik, továbbá megvan a fölötte a padlásra vezető ajtó is (amely Hunyadon is megvan), ám nyugati karzatnak itt sincs nyoma. A tövisi református templomban ma is megvan a toronyföldszint boltozata (14. század vége), és itt is a nyugati hajófalán keresztül nyílik a toronyemelő bejárata – az előbbiekhöz képest azzal a különbséggel, hogy a 18. századi karzatról lehet megközelíteni. A toronnyal ténylegesen egykorú karzat nyomát itt sem találtuk meg a templom kutatásakor, tehát ez is leginkább létrával működhetett.³⁴ E két kiragadott példa

34 Marosszentimréhez lásd WEISZ Attila: *Marosszentimréről és középkori templomáról*. Erdélyi Múzeum LX(1998). 3–4. sz. 239–251; ISTVÁNFY Gyula: *Erdélyi református templomok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2001 (Veszendő templomaink I). 145–149; *Biserica medievală din Sântimbru*. Coord. EVA MÁRZA–ILEANA BURNICHIOIU. Aternitas, Alba Iulia, 2004. Tövishez lásd ISTVÁNFY: *i. m.* 162–169.

is jelzi, hogy a hunyadi megoldás nem egyedi, és igazából a középkori toronyföldszintek szinte mindegyike eredetileg is boltozott lévén, ez volt az általános abban az esetben, ha nem volt nyugati karzat. Ezek a megfigyelések nemcsak a templomtornyok védelmi funkciójára világítanak rá, hanem a középkori nyugati karzatok szerepét is más fénybe helyezik.

Az elmondottak értelmében már természetes, hogy a torony második emeletéről is nyílik ajtó a keleti irányba, amelyet még kevésbé tudunk gyilokjáró-bejáratként elképzelni (kétszintes gyilokjáró Bánffyhunyadnál sokkal gazdagabb települések váraiban is ritka), bár minden bizonnyal eredeti (erre utalnak a tudatosan kialakított kvádersarkai, áthidalása, jellegzetes csúszógerendás zárasi lehetősége). Ez véleményem szerint annak készült, ami ma is: padlásbejáratnak (27. kép). Ám nem a mai földem(szint)hez illett ez a bejárat, hanem egy korábbihoz, ami jóval magasabban volt a mainál, és illett a bejárat küszöbszintjéhez. Az ajtó küszöbszintje által meghatározott földémmagasság még mindig jóval alacsonyabb, mint a szentély falkoronája, de mégis inkább megközelíti a „szokásosnak” mondható középkori magassági arányokat egy ekkora hajóhoz képest. A küszöbszint által jelzett földém csak a hajó nyugati meghosszabbításának a periódusára érvényes, az első fázis földémszintje akár alacsonyabb is lehetett – a felső falképregiszter hajdani magassága jelezheti az első fázis hajójának párkányszintjét.

Ha a küszöb által jelzett földémszintre képzelünk egy középkorias, magas arányú nyeregtetőt (mint amilyen például a szentélyt is fedi), jócskán túlnyúlik a toronyfal mai magasságán. Ez is alátámasztja a feltételezésemet, hogy a toronyfalat, de a hajó falait is valamikor az újkorban, leginkább az 1705-ös hajómennyezet készítése előzményeként statikai okokból erősen visszabontották, és ezzel alakult ki a templom mai, furcsa tömege.

A második építési fázis és a torony kérdése érintette a templomot övező hajdani védőfal problémáját is. Templom körüli védőfalra Kolozsvár környékének kisebb-nagyobb városaiban is számos példa van, vagy volt: Újtorda (református templom), Ótorda (Horațiu Groza tordai régész publikálatlan régészeti eredményei szerint a katolikus templom körül nemrég tárták fel a védőöv alapozását; a vár 19. századi ábrázolása publikált),³⁵ Nagyenyed, Dés vagy a kalotaszegi Magyarvaskő jelzik, hogy Erdély központi részein is álltak vagy állnak vártemplomok. A bánffyhunyadi templom körüli védőfalat 1882-ben bontották el, egyelőre csak két képi forrással rendelkezünk róla, az egyik az említett Rómer Flóris-rajz (1868. szeptember 27.). A vázlatos ceruzarajz délnyugatról ábrázolja a templomot, a védőfalnak ez a szakasza tojásdad alaprajzú. Gyalogkapus bejárata a mai kaputól kissé északabbra nyílt, az ajtó

35 WEISZ Attila: *Biserica romano-catolică din Turda Veche. Etapa gotică*. Ars Transsilvaniae XVIII(2008). 75–108, fig. 28.

előtti pár lépcsőfok mutatja, hogy a várfalon belőli járószint akkor is magasabb volt. A védőfal falkoronája a torony övpárkányáig ért. A falat kívülről támpillérek erősítették, közöttük egy-egy lőrés nyílt. A toronyhoz a fal mintha görbülettel csatlakozna, ami a két építmény külön periódusának a jele lenne. Igen valószínű, hogy a ma is álló, 19. századi fémkerítés a védőfal nyomvonalán haladt, bár ennek bizonyítására régészeti feltárásokra volna szükség.

Alaprajzi tekintetben a történeti katonai felmérések is segítenek: az első erdélyi felmérés (1769–1773) vonatkozó szelvényén jól látszik, hogy az észak felé kissé szűkülő, szabálytalan alaprajzú főtéren álló templomot ovális alaprajzú védőfal övezte.³⁶ Bár a rajz vázlatos, meg lehet állapítani, hogy a várfal közel volt a szentélyzáradékhoz is. Valószínű, hogy a templomtestet szorosan körbefogó védőfal a szomszédos keleti és nyugati házsorok közelségének az eredménye is. A várfalhoz belülről talán kamrákat is csatoltak (hiszen elbontása után a gabonásládákat egy darabig a nyugati karzat alatt tárolták), kívülről kisebb-nagyobb boltokat, műhelyeket is csatoltak hozzá.³⁷

Az épület harmadik és talán legkomplexebb középkori építési fázisának az eredménye a monumentális szentély (1–3., 28., 29. kép), melynek késő gótikus boltozata beomlott az 1765-ös kalotaszegi földrengés következtében (ezzel elvesztek a boltozat esetleges feliratai, évszámai, címei is). A hajót jóval meghaladó magasság mellett feltűnő a polygonális szentély hossz tengelyének északra tolódása a torony és a hajó közös tengelyéhez képest, ám megállapítható, hogy déli fala mégis „normális” viszonyban van e korábbi térelemekkel (1., 2. kép). Minden bizonnyal a szentély megépítése után az északi hajófal szimmetrikusan északabbra való költöztetésével és a hajófalak megemelésével szándékoztak arányossá bővíteni a hajót, ami nem valósult meg. Az eltérő torony- és szentélytengely jól jelzi, hogy a torony korábbi. Elkészült, de nem maradt fenn a szentélyhez északról csatlakozó, föld alatti kriptát is tartalmazó sekrestye.³⁸

A szentély arányai, mérművei és egyéb faragványai alapján egyértelműen a késő gótika idején, tehát a 15–16. század fordulóján készült, így az egyetlen olyan középkori épületrész, amely jól keltezhető stilisztikailag. Ennek ellenére nem tartom elfogadhatónak a korábbi irodalomnak a déli homlokzat nyugati támpillérének alsó rétegekővén látható felíratra alapozó, 1483-as keltezését (31. kép).³⁹ A felírat nem épí-

36 <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-transylvania/?layers=142&bbox=2556747.0103156148%2C5917474.065925017%2C2569655.3134672735%2C5922069.842250664>. (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 13.)

37 MIKLÓSI-SIKES: *Bánffyhungad*.

38 A sekrestye feltárására lásd Csók: *Raport tehnic*. 4. skk.

39 A *hic fuit*-felirat évszámként való értelmezése Bunyitaynál jelenik meg (BUNYITAY: *i. m.* 417, 46. kép), tőle kritika nélkül átvesszi Kelemen Lajos (KELEMEN: *i. m.* 210, ill. 20. j.) és

tési évet jelző évszám, hanem nyilvánvalóan *hic fuit*-graffiti, amint azt a folytatásában levő, hozzá tartozó, névjelölő antikva betűk is mutatják. Az írásmód gondozatlan, biztosan nem képzett kőfaragó munkája, a számtípusok nem jellemzőek a 15. századra (minuszkulás számoknak kellene lenniük az antikva helyett, tehát nagyjából olyanoknak, mint a két biztosan középkori napóra számai), ennyire lent általában nem helyeznek el évszámot (ezek a fal felső felén jelennek meg, egyrészt a jobb láthatóságért, másrészt pontosan azért, hogy az alsó rész firkáit ne tegyenek kárt bennük), ráadásul az évszám helyes olvasata 1583. Az 1583 a fölötté levő réteggő *hic fuit*-felirátán is megismétlődik, szinte azonos nagyságban és írásmódban. A szakirodalomban felmerült tévedés oka egyrészt az lehet, hogy a kérdéses, a századot jelölő második számjegyet jobbra dőlve írták, és nem vitték be a szokásos szögletes elemeket, így az 5-ös egy 8-hez lett hasonló. Ezzel még nem vált volna feltétlenül összetéveszthetővé a számjegy, ám később, sokkal durvábban két másik vonással úgynevezett félnyolcas-sá alakították át a számot (bár az 5-öst fönt lezáró talpacska most is tisztán látható), ezért a figyelmetlen szemlélő számára egy „igazi”, középkori 1483-as évszámnak tűnik a felirat. Hozzátehetjük, hogy az átfaragó nem véletlenszerűen dolgozott, és valóban száz évvel korábbira próbálhatta átigazítani az évszámot.

Bár az „évszám” hitelességétől eltekinthetünk, a szentély keltezése és műhelykapcsolatának megállapítása mégsem reménytelen. A déli fal középső ablaka kőkeretének záradékaiban feltűnő, érdekes, propellerre emlékeztető formájú, mélyített kőfaragójegy (32. kép) többször megjelenik az újtordai református templom hajójának déli homlokzatán.⁴⁰ Ezek szerint az újtordai templom hajójával összefüggő szentélynek 1504-es építési évszáma irányadó a hunyadi szentély keltezésében is. Valószínű az is, hogy a szentély késő gótikus boltozata az újtordai (de ezek mellett a dési vagy a kolozsvári Farkas utcai boltozatok) magas színvonalát képviselte.⁴¹

Miklósi-Sikes Csaba (MIKLÓSI-SIKES: *Bánffybhunyad*. 2; MIKLÓSI-SIKES: *Egyházi építészeti*. 224; MIKLÓSI-SIKES *Egyházi építészeti 1540-ig*. 191, 11. j.).

40 Újtordáról, a korábbi könyvészettel lásd WEISZ Attila: *Megjegyzések az újtordai református templom periodizációjához* = *Ars Perennis*. Szerk. Tüskés Anna. CentrArt Egyesület, Bp., 2010; bővebben lásd uő: *Biserica reformată din Turda Nouă*. *Ars Transilvaniae* XIII(2013). 211–242; illetve TÓTH Boglárka–BOTÁR István: *O cercetare dendrocronologică la biserica reformată din Turda Nouă*. *Ars Transilvaniae* XIII(2013). 243–250. Szerkesztés alatt áll egy újabb cikkem a templomról, mely a 2019–2021 között lezajlott helyreállítás helyszíni dokumentációja, Demjén Andrea régészeti ásatásai és az újabb dendrokronológiai kutatások alapján több helyen pontosítja az előzőekben megjelent megállapításokat.

41 A Farkas utcai templom boltozatairól lásd SZŐKE Balázs: *A kolozsvári Farkas utcai református templom boltozatai* = *Certamen. Előadások a Magyar Tudomány Napján az EME I. Szakosztályában*. VIII. Szerk. EGYED Emese–PAKÓ László–SÓFALVI Emese–WEISZ Attila. EME, Kvár, 2021. A dési református templom boltozatairól lásd uő: *A dési református templom = Középkori egyházi építészet Erdélyben*. V. Szerk. Szőcs Péter Levente. Muzeul Județean Satu Mare, Satu Mare, 2012.

A szentélytől északra, megszokott helyén került elő a legvalószínűbben az 1765-ös földrengés után elbontott sekrestye alapfala és felmenő falának az alja, amit régészeti ásatás pontosított (30. kép).⁴² Az ideeső északi szentélyablak magassági pozíciója miatt biztos, hogy a sekrestye földszintes volt. A sekrestye nyugati fala a diadalív-fal északi meghosszabbítása volt, amelyet a földrengést követő helyreállításkor visszabontottak, majd a támpillér formájára és vastagságában visszaépítettek – ez az oka annak is, hogy az eredeti támpillérekkel szemben homlokoldala nem kváderezett, csupán vakolt. Hasonló módon jártak el a keleti sekrestyefallal is, ami a hajdani keleti szentélyboltszakasz nyugati hevederívének a támasza is volt egyben. A kérdéses támpillérekre esővetőket és lábazati párkányt is helyeztek. Hasonló megoldást Újtordán is láthatunk, ahol a hajó elbontott északi kápolnájának falcsontjait „min-tázták át” támpillérré. A régészeti ásatás az északi fal meghosszabbításában is talált egy falat, mely talán egy osszáriumhoz tartozott.⁴³

A sekrestye alatt valamikor a reformáció után kriptát alakítottak ki (33. kép). Az északi szentélyfalon, a sekrestyeajtó fölött elhelyezett reprezentatív, 1764-es rokokó epitáfium (Bánffy Farkas †1761, Bagosi Erzsébet †1764 és a család korábban elhunyt, 18. századi tagjai) erre vonatkozhat (34. kép). És erre vonatkozhat az az ugyancsak 1764-es, de egyszerűbb emléktábla, melyet a sekrestyeajtó elfalazásába illesztettek, valószínűleg már másodlagosan, az 1765-ös földindulás után (az ajtót most kinyitották, az emléktábla a parókián van, eredetileg a sekrestye valamelyik falát díszíthette). Hasonló kriptaelhelyezés az ugyancsak a Bánffyak által patronált bonchidai református templomban ismeretes (a középkori sekrestyét ott az újkorban biztosan újraépítették, a kriptatér az alatt található). A félköríves, élszedett, stíluskategóriákba nehezen illeszthető sekrestyeajtó kőkeretének bekarcolt, igénytelen felirata alapján – FIERI FECZIT(!) MARTINUS SZABO/ ANNO 1678 D(iebus? Decembris?) 27 – összefüggésben lehet a kriptá kialakításával és esetleg a (számunkra ismeretlen kinézetű) sekrestye átalakításával is. Feltűnő az eredeti sekrestyeajtó-keret hiánya egy ennyire igényes kialakítású szentélynél, a nyíláskeret cseréjét esetleg a kriptá kialakítása indokolhatta. A mai sekrestyeajtó magas küszöbszintje utal arra, hogy a templom belsejében is végezhettek szintsüllyesztést a 19. század végén.

A sekrestye régészeti kutatása alkalmával (az északkeleti sarkánál nyitott S4 szelvényben, a sekrestyetér belsejében, egy töltésrétegen) tárták fel azt az akkor (minimum) harmadlagos helyszínen levő faragványt, mely eredetileg középkori oltárfedőlap volt, rajta a jellegzetes *sepulchrum*-nyílással, majd 1563-ban átfaragták Horváti Mihály, Bánffyhunad (a jelen kutatás során beazonosított) egyik első protestáns lelkészének sírkövévé (35. kép). A sírkő a feltárási helyére leginkább az 1765-ös földrengés utáni helyreállítás alkalmával kerülhetett.

42 Csók: *Raport tehnic.*

43 Uo.

A kriptá egy aknán keresztül közelíthető meg, félköríves, téglából rakott donga-boltozata nem vall középkori eredetre (minthogy a boltzáradék az 1678-as ajtó küszöbszintje alatt van, a boltozat azzal csak egyidős vagy annál későbbi lehet). A kriptatér önmagában nem rejtett temetkezési maradványokat (legalábbis a kutatásaink idején), ám az alján masszív kőlapokból álló sírfedél található fém emelőkarikákkal, ami arra utal, hogy lejjebb még van egy vélhetőleg érintetlen sírgödör. A kriptatér egyetlen érdekes lelete egy csúcsíves ablak kőkerete záradékának a töredéke volt (36. kép). A záradékot egyetlen kőből faragták, a mérmű maradványa alapján a késő gótika idején készült, eredeti nyílásszélessége sokkal kisebb volt, mint a szentélyablakoké. Nyilvánvaló, hogy a hajdani sekrestyeablak keretének a maradványáról van szó.

Rátérve a szentély külsejére, fontosak a déli oldal két támpillérére feketével festett napórák, melyek számjegyeik alapján biztosan középkoriak.

A szentély ablakaiban – az északi, kisebb méretű ablak kivételével – fennmaradtak a mérművek, néhol némileg módosított formában. Az északi csúcsíves ablak (30. kép) rézsűjét téglából alakították ki, ami elég nyilvánvalóan össze van szőve a falazattal, és semmi nem szól amellett, hogy későbbi lenne (ehhez hasonló megoldásokat találunk Újtordán, a mai középső hajóablaknál és Marosszentimrén a szentély ablakainál). Az ablak mérműve a rézsű intradosának a síkjához lehetett illesztve fémkapcsokkal és malterrel. Ma egy fémből készített mérmű-imitációt találunk az ablakban az 1970-es évekből, és igen valószínű, hogy az első toronyemelet ablakfülkéiben felhalmozott mérműtöredékek ebből a nyílásból származnak. Bunyitay egyik részletrajzán és egy századfordulós képeslapon még az eredeti helyén szerepel a mérmű (37. kép).⁴⁴ Az ablaknak a sekrestye tetőzete miatt falazhattak a többinél magasabb mellvédet, amúgy arányai hasonlóak a déli fal ablakaihoz.

A déli oldal nyugati és a szentélyzáradék északkeleti ablakának záradékainál a megszokott csúcsív helyett lekerékített, vakolt formát láttunk szervetlenül beillesztett mérműelemekkel (28–29. kép). Az igényesen megépített szentélyen feltűnő jelenség okára a vakolat eltávolítása és a kőfaragványok vizsgálata során derült fény: a két ablak záradékát a földrengés utáni helyreállítások alkalmával téglával félkörívesen újrafalazták, majd a mérműelemeket úgy-ahogy az új, már kisebb záradékba visszátömködték (38. kép). Az új ablakzáradék fölé természetesen visszafalazták a falkoronát téglából meg kőből. A földrengés alkalmával megrogyhatott vagy bezuhanhatott az ablakok eredeti ívzáradéka, így statikailag szükség volt a formailag nem túl szerencsés megoldásra.

44 BUNYITAY: *i. m.*; a szentély hét ablaka közül négynek a mérműveit ábrázoló rajzok közül (418, 46. sz.) a jobb alsó.

Hasonló (bár szebben kivitelezett) beavatkozást tapasztaltam a Farkas utcai templom szentélyzáradékának az ablakainál, amelyek a Szabók tornyának 1627-es robbanásakor mozdultak ki a helyükről.⁴⁵

Fontos középkori lelet a kőből faragott főpárkány, sajnos, a jókora negyedhomorlattal profilozott párkány kiálló részét szabálytalanul visszatörték, valószínűleg ugyancsak a földrengést követő helyreállítás alkalmával, hiszen a kijavított záradéku ablakok fölött nem találjuk meg (itt nyilván visszafalazták az egész falkoronát, de már a párkány nélkül, 39. kép).

A mostani helyreállítás alkalmával visszabontották a szentély déli, illetve a záradék északkeleti és délkeleti ablakai utólagos felfalazását. A felfalazás az eredeti könnyöklőtől indult, és kb. egyméternyi magasságig tartott, illetve a mérmű középosztóját is erre támasztották. A felfalazás bent a falsíkgig tartott, kintről csak a rézsű középet foglalta magában. Véleményem szerint a felfalazást a fejedelemség korában készítették, valószínűleg biztonsági okokból, az akkor megépített, a szentély belsejében körbefutó karzat miatt. Hasonló megoldásra számos példa van, most csak a Farkas utcai templom nyugati és északi homlokzati ablakait említem, amelyek parapetjét megmagasították egy fejedelemségkori karzat miatt (a 17. századi oldalkarzatról csupán írásos feljegyzések vannak, nyugati karzat nagy valószínűséggel létezett már a középkorban).

A szentély belsejében a helyreállítás megtalálta és bemutatta a boltozat lenyomatát és maradványait (40. kép). A földrengés után a boltozatot teljes egészében elbontották, a falbordákat is kiszedték a helyükről, sáncukat eltömték, a bordaindításokat teljesen visszafaragták. Bunyitay Vince még látta a boltozat nyomait, ami valószínűleg még átütött a korábbi vakoláson (ugyanis az utolsó vakolatréteg alatt már volt egy olyan réteg, amelyet a boltozat nyomaira húztak rá). A kevés fennmaradt részlet alapján a boltozati bordákat közvetlenül a falból indították, konzolok nélkül, a késő gótika megszokott eljárása szerint. Előkerült a középkori vakolatfelület is, ám ezen sem falképet, sem más, művészettörténetileg értékelhető részletet nem találtunk.

Már korábban beazonosítottuk az igen rossz állapotú, szegmensíves ülőfülkét a déli fal keleti részén, ma a karzat alatt (41. kép). A nagy méretű fülke kőkerete a kiegés miatt igen rossz állapotú volt, faragott felülete gyakorlatilag nem is maradt fenn. Tőle közvetlenül jobbra egy körzővel bekarcolt, alig látható felszentelési kereszt maradványa található. A kutatások során Kiss Lóránd egy finom kivitelű, reneszánsz stílusú tabernákulumfülke lefaragott, alsó párkányát (42. kép) is megtalálta. A párkány profilozásából csak a beforduló részen maradt fenn egy tojáslécindítás. A középkori tabernákulumfülke nem feltétlenül az „ikonoklaszta” protestáns ügybuzgalomnak esett áldozatul, inkább annak a fejedelemség-kori karzatnak, mely körbeölel-

45 WEISZ Attila: *A templom*. Kolozsvár-Belvárosi Református Egyházközség, Kvár, 2016. 21–22.

te belülről a szentélyt. Hogyha az 1504 körüli keltezésem helyes a szentélyre vonatkozóan, ez a darab is Erdély korai reneszánsz faragványainak egyike lehet.

A felújítás során a magas, csúcsíves diadalív is kiszabadult a vakolat alól, láthatóvá váltak az élszedéssel profilozott, erősen átégett faragott kváderek (43. kép). Az ívindítás magasságában előkerültek a középkori diadalívkereszt tartógerendájának illesztési fészkei is. A diadalív északi pillérének keleti oldalán igen töredékes díszítőfestés került elő, a fehér alapon zöld foltok számomra értelmezhetetlenek, talán a fejedelemség korában készültek. Kváderutánezatú festés került elő az északi falon is, a diadalív mellett, talán ez is a fejedelemség korában készült.

A mai, 1678-as feliratú sekrestyeajtó-keret körül jól látszott a téglatömítés, illetve a nála sokkal szélesebb és magasabban levő, kőből rakott kiváltóív, melyek bizonyítják egy korábbi keret meglétét (34. kép). A mai keret fölött egy olyan karzat gerendafészkei kerültek elő, amely a pozíciója miatt nem működhetett együtt az eltávolított középkori ajtókerettel. A karzat már a protestáns periódusban, a 17. században készült (legvalószínűbben a sekrestyeajtó-kerettel összefüggésben), és a régészeti megfalkutatási eredmények alapján belülről körbevette a szentély terét, valószínűleg az 1765-ös földrengésben sérült vagy semmisült meg, és számos középkori részlet átalakítását magyarázza meg (például a középkori ablakok parapetjének magasítását).

Feltűnő, hogy a szentélyzáradék csúcsíves ablaka jóval keskenyebb a többinél (120 cm a 180–193 cm-hez képest), illetve mellvédje is sokkal magasabban van, annak ellenére, hogy a záradékok nagyjából egy magasságban vannak. Kívülről megfigyelhető, hogy a többi ablak részsíje mélyebb, és érkezési szöge is más, illetve a kisebb ablak mérművének a síkja közelebb van a külső falsíkhhoz (28. kép). Belülről az is látszott, hogy a tulajdonképpeni ablakkeret kötőmbjeinek szélessége nem ért ki a belső falsíkgig (a hiányt falazattal pótolták), tehát nyilvánvaló, hogy a keretet egy keskenyebb falhoz, valószínűleg egy másik épülethez méretezhették (esetleg e templom sekrestyéjébe), majd valamilyen okból a templom szentélyzáradékába építették be.

A szentélybelső érdekes megoldása, hogy az Umling-féle kazettás mennyezetet nem közvetlenül a tetőszerkezet kötőgerendáira szerelték fel, hanem egy külön födémet alakítottak ki neki a kötőgerendák alatt majdnem 1 méternyivel, közvetlenül az ablakzáradékok fölött (40., 43. kép). A mennyezet alacsonyabb beszerelésének valószínűleg optikai oka volt, hiszen az igen magas térben lentől élvezhetetlenek lettek volna a festett motívumok részletei és feliratai.

KÖZÉPKORI KŐFARAGVÁNYOK

Kontextus nélkül, leginkább az elbontott és visszaépített 19. századi portikuszok anyagából kerültek elő két ajtókeret töredékei. Az egyik késő gótikus, átmetsződő pálcatagos, szemöldökgyámos ajtókeret jobb felső sarka, igen leromlott állapotban

(44. kép). A másik keretből több töredék is fennmaradt, egy lényegében reneszánsz tagozású, szemöldökpárkánnyal is ellátott, de a felső sarkokban még átmetsződő tagozatokat is hordó keret némileg összeillő darabjairól van szó (45. kép). A faragványok legvalószínűbben a régi déli hajófal bejáratának és a sekrestye eredeti bejáratának töredékei lehetnek. Ugyancsak a portikuszok anyagából került ki több nagy méretű faragvány, melyek a földrengés által megrongált szentélyablakok beomlott ívkeretéből származhatnak. Ezek nem műves megoldásuk miatt érdemelnek figyelmet, inkább amiatt, hogy az egyiknek a felső (tehát a falazat irányába kerülő) felületén egy félnyolcassal jelölt 4-es számjegy figyelhető meg. A szám az elkészítendő ablak sorszámát jelenthette (a műhelyben való kifaragás után ugyanis a szállításkor összekeveredhettek az egyes ablakkeretek darabjai), és bepillantást enged a korabeli műhelygyakorlatba. Hasonló számozást a Farkas utcai templom szentélyzáradéka az ablakain figyeltem meg az épület 2015-ös helyreállítása alkalmával.

A hajdani szentélyboltozatnak csak igen kevés töredéke maradt fenn, egyetlen viszonylag ép faragvány, talán egy falborda töredéke a hírmondója a szerkezetnek, melyet szarvas (ujjas) profillal képeztek ki (gyakori megoldás volt a késő gótika idején). Újtordán hasonló, valamivel bonyolultabb bordaprofillel találkozhatunk.

Már reneszánsz formavilágot mutat az a több tucat apró darabból álló faragvány-töredék-csoport, amely hajdan talán összeillett, és sűrű antikvabetűs felirat maradványai, illetve figuratív részletei (két igen finom, babérkoszorút tartó kar; 46–47. kép). Az apróra tört, égésnyomokat is viselő, finom részletek a szentély ásatása idején kerültek elő a felsőbb feltöltésrétegekből. A stilsztikailag a 16. század első felére keltezhető töredékek egy síremlék vagy egy emléktábla részletei lehettek. A babérkoszorúban esetleg címer állhatott (a gyulafehérvári Lázói-kápolna főhomlokzatának angyalok által tartott koszorújához hasonlóan).

A templom történetében a reformáció koráig eljutva visszatérünk a sekrestye bemutatásakor már emlegetett értékes kőemlékre. 1557-ben Nagyfalusi Mihály hunyadi plébános és kalotai esperes még katolikusként szerepel egy forrásban, később lutheránus kontextusban tűnik fel,⁴⁶ tehát gyanítható, hogy ő volt a templom és a közösség utolsó katolikus és egyben első protestáns papja. A maga korában igen nevezetes Hunyadi Demeterről, a második unitárius püspökről (1579-től) is hasonlóan vélekedik több szerző, akit 1561-ben említ egy forrás.⁴⁷ Valószínűleg a névbeli egyezés (mintha a Hunyadi név, amely egyaránt Vajdahunyadot is jelenthet, garancia lenne arra, hogy viselője Bánffyhunyadon lett volna lelkész) és Hunyadi Demeter renoméja miatt állandó szereplője a bánffyhunyadi eklézsia és templom történetével foglalkozó írásoknak, mint a város egyik első protestáns lelkésze. Hunyadi személye

46 ADORJÁN: *i. m.* 8. A szerző tudni véli, hogy Nagyfalusi Mihály részt vett az 1557-es kolozsvári zsinaton is.

47 *Névkönyv.* 22; bővebben az unitárius egyházon belüli szerepéről: ADORJÁN: *i. m.* 8–9.

határozottan unitárius kontextusban szerepel (bár megjegyzendő, hogy az 1540–1560-as évtizedekben egyelőre helyesebb protestantizmusról és annak intézményileg és teológiailag még nem élesen elkülönült ágairól beszélni). Az 1560 utáni Bánffy-hunyadi szerepeltetése körül biográfiai-kronológiai gondok is akadnak, és egyelőre semmilyen konkrét adat nem támasztja alá, hogy valaha (bármilyen felekezetű) Bánffy-hunyadi lelkész lett volna.⁴⁸

Ezek az információk fontosak a sekrestye kutatásakor előkerült sírkő elemzéséhez (35. kép). Felirata ugyanis egy 1563-ban elhunyt Horváti (véltetően Kraszna- vagy Bánhorváti) Mihály nevű személyre utal, aki a szöveg alapján minden bizonnyal a település protestáns papja volt: HIC I(acet?) HORVATINI • MICH[aelis] [...] / [...] [...] JSCVI / QVI • PAVIT CHR(ist)I • VOCE(m) SONA(n)TE GREGE(m) / AN(n)O • D(omi)NI 1563 (itt fekszik Horváti Mihály [...], aki Krisztus zengő hangján terelgette nyáját, Anno Domini 1563). Horváti Mihályt eddig nem találtuk a Bánffy-hunyadra vonatkozó (amúgy igen gyér), 16. századi egyháztörténeti forrásokban, ám a róla szóló néhány publikált adat szerint 1548-ban aláírta a wittenbergi egyetem törvényeit, 1557-ben Hadadon volt lelkész, és ő is részt vett az 1557-es kolozsvári zsinaton.⁴⁹ Ebből az időből kevés magyar vonatkozású protestáns papi sír-

48 Hunyadi Demeter 1560-ban éppen csak elkezdte kolozsvári tanulmányait, így az 1560-as évek első felében nehezen képzelhető el Bánffy-hunyadi lelkészként. KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. I–II. Ford. MÁRKOS ALBERT. Erdélyi Unitárius Egyház, Kvár, 2005. I. 324–333. A jól adatolt élettörténetű pap az unitárius egyháztörténet szerzői szerint vajdahunyadi származású volt, 1564-ig Kolozsváron diák, 1565-ben segédtanító ugyanott, 1566-ban az enyedi iskola alsó tagozatát igazgatta, 1567-től pedig János Zsigmond költségén hat évig a padovai egyetemen tanult, illetve részt vett az 1568-as gyulafehérvári hitvitán, majd 1573-tól hét évig, püspökké választásáig a kolozsvári unitárius iskolát vezette. Furcsa lenne, ha mindeközben még Bánffy-hunyad protestáns lelkésze is lett volna.

49 SZABÓ MIKLÓS–TONK SÁNDOR: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700*. József Attila Tudományegyetem–Román Tudományos Akadémia, Marosvásárhelyi Társadalomtudományi Intézet, Szeged, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum IV). Névsor, 1884, 184. Innen derül ki, hogy utóbb Szilágyban lett esperes. Hadadhoz lásd KASZTA ISTVÁN: *Hadad, a hadak útján*. Eurotip, Nagybánya, 2008. 206. Az adatokat ŐSZ SÁNDOR ELŐDNEK köszönöm.

Ugyancsak ŐSZ SÁNDOR ELŐD hívta fel a figyelmemet az *M H 1548* supralibros-felíratra (könyv bőrkötésébe préselt tulajdonosi monogramra) a brassói Állami Levéltár III. 552–553. jelzetű kötetén. A Bázelen 1548-ban nyomtatott könyv Wolfgang Musculus Máté-kommentárjait tartalmazza, címlapbejegyzése alapján a brassói gimnázium gyűjteményéből került a mai őrzési helyére. Az időpont és a monogram egyezése erősen valószínűvé teszi, hogy Horváti Mihályról van szó. Horvátiról mindaddig csak pár kőszövegi adat szólt, ehhez képest ma már két nem mindennapi tárgyi emléket is köthetünk hozzá: a templomból származó sírkövet és egy kőzetábrát a monogramjával. Minden bizonnyal korának fontos egyházi személyisége lehetett.

kő ismeretes Erdélyből, ezeknek a ma ismert klasszikus ikonográfiája sem volt még kialakulva (tumba alakú sírkő koszorúba foglalt nyitott könyvvel, égő szívvel stb.).

A faragványt a *sepulchrum* jelenléte is érdekessé teszi (kis vájat, amely a katolikus oltárok menzájának fedőlapjaiban a felszentelési ereklyét őrizte), tehát eredeti funkciója szerint a templom egyik középkori oltárának a része volt. Ez az elem nyilvánvalóvá teszi, hogy 1563-ban már a mai bánffyhunyadi református templomban biztosan felhagytak a katolikus hit gyakorlásával (az oltárokat elbontották, elemeiket más funkcióval látták el).

A bánffyhunyadi templom művészettörténeti, a helyreállítási megfigyeléseken alapuló bemutatását csak a 16. század közepéig követtem, bár a következő évszázadok is számos izgalmas építéstörténeti változást tartogattak az épület számára. Kétszázeg központjának temploma a régióhoz illő örökségbeli gazdagságot mutat, amelyet talán a Bánffyak támogatása tovább emelt. A templom kinézete és története hű lenyomata a régió zivataros változásainak és sajátos művészettörténeti jelenségeinek. A helyreállítás számos rejtett értéket tárt fel, az ismerteket újraértelmezte, pontosítva és gazdagítva eddigi tudásunkat, teljesebbé téve az Erdély művészetéről bennünk élő képet is.

ART HISTORY DOCUMENTATION ON THE REHABILITATION OF THE CALVINIST CHURCH IN HUEDIN

Keywords: *medieval mural; Passion-cycle; medieval church architecture; late gothic*

The paper is based on the art history survey of the rehabilitation of the Protestant (Calvinist) church in Huedin (2019–2021) and examines the medieval evolution of the building. In its current form (characterized by a special floorplan, featuring a long but low nave, a massive western tower, and a polygonal, high choir to the east, with an axis strongly displaced to the north) three different medieval phases can be identified.

From the first phase the northern wall of the nave has remained, more precisely, its eastern three quarters. Archeologically, later on through wall-research the remains of the original western wall have been found, which continued to the southern wall. The latter was completely rebuilt in 1772, following the earthquake of 1765. The phase can be dated to the turn of the 13–14th centuries.

On the original wall, which extends over 17 m in length, figurative mural paintings were revealed across three registers (possibly including a lower register featuring drapery), realized in the same phase. Because of its poor condition, only limited iconographic assumptions can be made about the upper register: it appears to have depicted two separate narrative cycles of two saints.

The eastern cycle (in better condition) was probably the legend of Saint Ladislav (identifiable by the horses without riders near the eastern end of the register), while the

western half might have depicted the (rarely represented) legend of Saint Elizabeth of Hungary, the patron saint of the church. Narrative compositions depicting the life of the Virgin can be found on the central and lower registers, followed by a cycle illustrating the Passion of Christ. Despite many lost scenes, iconographic and stylistic analysis suggest that the murals date from the 1350s to 1360s. Their distinctly provincial character reveals the dominant influence of the trecento, alongside elements of the late Romanesque painting and of the early international Gothic. At the beginning of the 15th c. the nave was extended to the west and the tower was built, originally higher, which touched the fortified enceinte from the inside (the round enceinte was demolished at the end of the 19th c.). The ground-floor of the tower (originally vaulted) had a passage in north-south direction (today partially walled-in). So, the first floor of the tower was originally accessible from the nave through a door recently discovered, and the tower might have had a defensive role, too. The Bánffy family obtained the royal estate of Bologa in the early 1430s, which included Huedin as well, with the status of a market-town.

The last medieval building phase was the elevation of the monumental, polygonal choir in late Gothic style, at the turn of the 15-16th c. (however the "year inscription" 1483 from the older literature is the incorrect reading of an 1583 graffiti). Perhaps after the choir was built, there was a plan to reconstruct the nave proportionally as well, but this was never realized. The choir had a sacristy on the north, which was preserved after the Protestant reform as well, as the crypt of the Bánffy family was made there (more crypts were uncovered within the choir). In the 1765 earthquake the sacristy and the vault of the choir collapsed (its traces were recently discovered), and two of the traceries of the Gothic windows were remade during the rehabilitation works from the 1780s. During the current rehabilitation works, the fragments of a Renaissance tabernacle on the northern wall and a sedilia on the southern wall were found.

DOCUMENTAREA DE ISTORIA ARTEI A REABILITĂRII BISERICII REFORMATE DIN HUEDIN

Cuvinte-cheie: pictură murală medievală; ciclul Patimilor; arhitectură ecleziastică medievală; gotic tardiv

Articolul prelucrează observațiile făcute cu ocazia reabilitării (2019–2021) bisericii reformate din Huedin, concentrându-se asupra etapelor medievale ale evoluției edificiului. În elevația actuală a bisericii – având un plan inedit, cu o navă lungă dar scundă, un turn clopotniță masiv la vest și un cor poligonal înalt pe latura estică, mult dezaxat spre nord față de axa navei – am reușit să delimităm trei etape principale medievale.

Din prima etapă s-a păstrat zidul nordic actual al navei, mai precis cele trei sferturi estice ale acestuia. Prin cercetarea arheologică și de parament am identificat și urma zidului vestic original, care continua până la peretele sudic. Cel din urmă a fost reconstruit în totalitate în 1772, în urma cutremurului din 1765. Etapa poate fi datată la cumpăna secolelor XIII-XIV.

Pe zidul original, lung de aproximativ 17 m, a fost dezvelită o pictură murală organizată pe trei registre cu reprezentări figurative (și probabil un registru inferior cu draperie), realizate în aceeași etapă. Datorită stării deosebit de precare a stratului de pictură, în privința registrului superior putem formula doar bănuiele iconografice: se pare că a reprezentat două cicluri

narrative ale unor sfinți. Ciclul estic (mai bine păstrat) era probabil legenda Sfântului Ladislau (presupunem după caii înhămați, dar fără călăreți spre capătul estic al registrului), iar pe porțiunea vestică bănuim doar legenda (foarte rar reprezentată) a Sfintei Elisabeta Arpadiană, patroana bisericii. În registrul central și cel inferior regăsim compoziții narrative cu viața Feocioarei continuată direct de Patimile lui Isus. În ciuda numeroaselor scene dispărute, pe baza considerentelor iconografice și stilistice se presupune că fresca datează din anii 1350-60, iar în stilistica foarte provincială notăm influența dominantă a artei trecento, dar și cea a picturii romanice târzii respectiv celei de la începutului goticului internațional.

La începutul secolului al XV-lea nava a fost extinsă spre vest și dotată cu turnul actual, inițial mai înalt, atingând din interior și zidul fortificat de incintă, demolat la sfârșitul secolului al XIX-lea. Parterul turnului (original boltit) dispune de un pasaj N-S (actualmente parțial obturat). Primul etaj al turnului era astfel accesibil printr-o ușă dinspre navă, descoperită recent, și se presupune că turnul avea și un rol defensiv. Familia Bánffy a obținut moșia regală a cetății Bologa, căreia îi aparținea și Huedinul, având rangul de târg, la începutul anilor 1430.

În ultima etapă medievală, la cumpăna secolelor XV-XVI a fost construit corul poligonal monumental în stil gotic târziu, ("inscripția de datare" 1483 din literatură este însă interpretarea eronată a unui grafit din 1583). După construirea corului s-a dorit probabil și reconstruirea proporțională a navei, care nu s-a mai realizat. Corul avea și o sacristie la nord, care a fost păstrată și după reformă, aici fiind amenajat cavoul subteran al familiei Bánffy (alte cripte au fost dezvelite și în cor). În cutremurul din 1765 s-a prăbușit sacristia și bolta corului (urmele ei au fost dezvelite recent), iar mulurile gotice a două dintre ferestrele corului au fost refăcute cu ocazia reconstrucțiilor din 1780. În cursul reabilitării actuale s-a identificat fragmentul ancadramentului unui tabernacol renașcentist în zidul nordic și o sedilie în zidul sudic al corului.

KÉPJEGYZÉK⁵⁰ / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. A templom déli oldala a helyreállítás után
Southern view of the church after the rehabilitation works
Fațada sudică a bisericii după lucrările de reabilitare
2. A templom periodizált alaprajza (Weisz Attila, Pákai Eszter)
Periodized plan of the church
Planul periodizat al bisericii
3. Hosszmetszet a helyreállítás előtt (M&M Design)
Longitudinal section before the rehabilitation
Secțiune longitudinală înaintea reabilitării
4. Az északi hajófal korai szakasza a falképekkel
The earlier part of the northern nave wall with the murals
Segmentul timpuriu al peretelui nordic cu picturile murale

50 A képek a szerző felvételei, kivéve azon eseteket, ahol más szerzőt neveztünk meg/The figures are the photographs taken by the author, except in cases where another author is indicated/Imaginile sunt fotografiile autorului cu excepția cazurilor în care am semnalat alt autor.

5. Keresztes dombormű a szentély északi falában
Relief with a cross in the norther wall of the choir
Relief cu cruce în peretele nordic al corului
6. Falképtörödékek a nyugati ablaktól nyugatra
Mural fragments to the west of the western window
Fragmente de pictură murală la vest de fereastra apuseană
7. Falképtörödek a felső regiszterben
Mural fragments in the upper register
Fragmente de pictură murală în registrul superior
8. Szent László-legendatörödek (?) a felső regiszter keleti végén
Fragments of the legend of Saint Ladislav (?) in the eastern end of the upper register
Fragmente ale legendei Sfântului Ladislav (?) la capătul estic al registrului superior
9. A középső regiszter első jelenete(i): *Jézus születése* (?)
First scene(s) of the middle register: *Birth of Jesus* (?)
Prima/primele scene ale registrului median: *Nașterea lui Isus* (?)
10. *Királyok imádása*
Adoration of the Magi
Închinarea magilor
11. *Betlehemi gyermekgyilkosság és Menekülés Egyiptomba*
The Massacre of the Innocents and the Flight into Egypt
Uciderea pruncilor și Fuga în Egipt
12. *Krisztus megkeresztelése*
Baptism of Christ
Botezarea lui Isus
13. Zacheus és az *Utolsó vacsora* a szószék hangvetőjének visszahelyezése előtt
Zacheus and *The Last Supper*, before the remount of the pulpit crown
Zacheu și *Cina cea de taină* înaintea reamplasării coronamentului amvonului
14. *Krisztus az Olajfák hegyén*– és a *Júdás csókja*-jelenetek töredéke
Fragments from *Jesus on the Mount of Olives* and *The Kiss of Judas*
Fragmente din scenele *Isus pe Muntele Măslinilor* și *Sărutul lui Iuda*
15. *Tövískoronázás és Krisztus megostorozása*
Crowning with thorns and Flagellation
Încoronarea cu spini și Biciuirea
16. *Ecce homo* (?) és *Keresztvitel* (?)
Ecce homo and the *Carrying of the Cross*
Ecce homo și *Purtarea crucii*
17. *Krisztus keresztre szögezése és Krisztus siratása* (?)
Nailing of Christ to the Cross and Lamentation (?)
Prinderea pe cruce a lui Isus și Plângerea lui Isus (?)
18. A torony délnyugatról
The tower from south-west
Turnul dinspre sud-vest
19. A templom védőfala (Rómer Flóris rajza, 1868). Rómer Flóris vázlatkönyve, forrás: <http://romer2015.hu/> (utolsó megtekintés: 2025. 05. 20.)
Protection wall around the church (drawing by Flóris Rómer)
Zidul de incintă al bisericii (desenul lui Flóris Rómer, 1868)
20. A torony déli homlokzata az átjáró bejáratával a helyreállítás idején
Southern view of the tower with the entrance of the passage during the rehabilitation works
Fațada sudică a turnului cu intrarea pasajului în timpul lucrărilor de reabilitare
21. Az átjáró északi, elfalazott kőkerete
Northern stone frame of the passage, walled in
Ancadramentul nordic, obturat, al pasajului

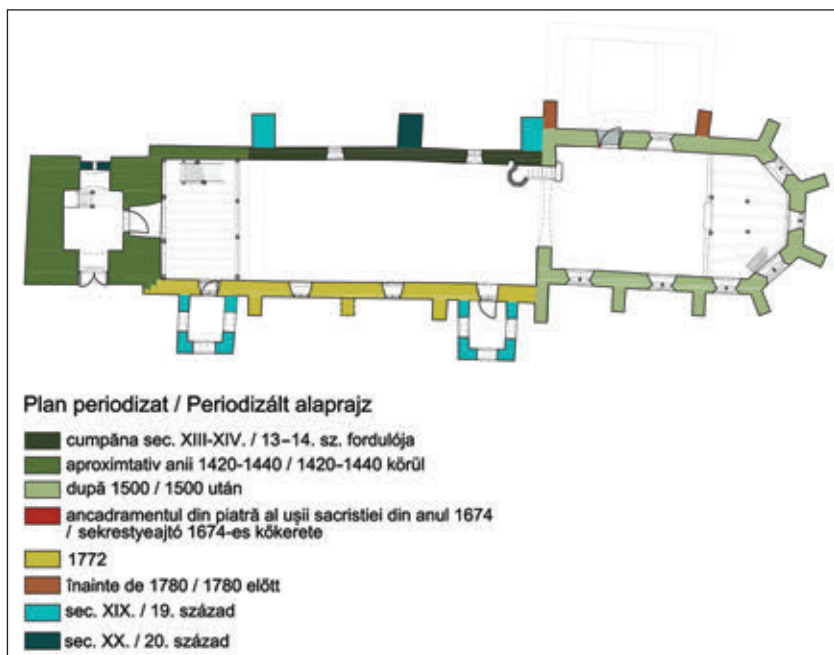
22. A hajó nyugati bejáratának kőkerete a 19. századi karzattfeljáró elbontása után
Stone frame of the western entrance of the nave, after the demolition of the ramp to the gallery
Ancadramentul de piatră al intrării vestice a navei, după demolarea scării tribunei vestice
23. A torony hajdani első emeleti bejáratának elfalazott kőkerete a kutatáskor, a karzat nélkül (2019).
Alatta látszik a nyugati bejárat utólagos, felfelé való bővítése
Door frame of the original entrance of the tower's first floor, during the researches, without the gallery (2019). Below one can see the later upper expansion of the western entrance of the nave
Ancadramentul intrării originale a etajului turnului la etajul I, ulterior înzidit. Imagine din timpul cercetărilor, fără tribună (2019). Mai jos se observă extinderea ulterioară pe înălțime a intrării vestice a navei
24. Az első emeleti toronybejárat kőkerete a torony felől, az elfalazás kibontása után. Jól látszik, hogy a mai hajófödém átvágja a régi ajtót. (Fotó: M&M Design)
Stone frame of the first floor entrance of the tower from inside the tower, after the withdrawal of the walling. On can see that the ceiling intersects the old door (Photo: M&M Design)
Ancadramentul intrării de etaj a turnului dinspre turn, după desfacerea obturării. Se observă că planșeul navei întreține fosta ușă (Fotografia: M&M Design)
25. A torony hajó felőli fala az első emelet eredeti bejáratának visszafalazása után, a karzattmellvéd visszahelyezése előtt
The eastern wall of the tower after the bricking up of the original first floor entrance, before remounting the gallery
Peretele dinspre navă al turnului, după rezidirea intrării originale a primului etaj, înaintea remontării tribunei
26. A toronyföldszint elbontott dongaboltozatának nyomai és az átjáró déli bejáratának belső kőkerete
Remains of the barrel vault of the tower's ground floor and the internal stone frame of the passage
Ampronta bolții semicilindrice a parterului turnului și ancadramentul interior al pasajului
27. A középkori padlásbejárat a hajó padlása felől, lent látható a mai födém szint és a hajdani első emeleti bejárat záradéka a födém fölött
Medieval entrance of the attic, down under one can see the present-day level of the ceiling, and above it the top of the former entrance of the first floor
Intrarea medievală a podului dinspre pod, nivelul actual al planșeului în partea inferioară și închiderea ușii spre primul etaj, deasupra planșeului
28. A szentély poligonális záradéka
The polygonal apse of the choir
Absida poligonală a corului
29. A szentély déli homlokzata
Southern façade of the choir
Fațada sudică a corului
30. A szentély északi oldala a sekrestye alaprajzának bemutatásával és boltozatának nyomaival
Northern view of the choir with the presentation of the sacristy's floorplan and the traces of the vaulting
Latura nordică a corului cu prezentarea planului sacristiei și a urmelor bolții sacristiei
31. 1583-as *hic fuit*-feliratok a szentély délnyugati támpilléren
1583 graffiti on the south-western buttress of the choir
Grafitiuri din 1583 pe contrafortul sud-vestic al corului
32. A déli homlokzat középső ablakzáradékának kőfaragójegye
Stonemason mark on the top of the central window of the southern façade
Semn de meșter pe închiderea ferestrei mijlocii a fațadei sudice a corului
33. Kriptá az elbontott sekrestye alatt
Crypt under the demolished sacristy
Cripta de sub sacristia demolată
34. 1764-es rokokó emléktábla a 17. századi sekrestyeajtó fölött
Rococo memorial plaque from 1764 above the 17th century sacristy door

- Placă comemorativă rococo din 1764 deasupra uşii sacristiei din sec. al XVII-lea
35. Horváti Mihály bánffyhungaryi protestáns lelkész középkori oltárfedőlappól átalakított 1563-as sírköve
Tombstone from 1563 that belonged to the protestant minister of Huedin, Mihály Horváti, reshaped from the mensa of a medieval altar
Piatra funerară din 1563 a preotului protestant din Huedin, Mihály Horváti, transformată din mensa unui altar medieval
36. Csúcsíves ablak kőkeretének záradéka a kriptában, feltehetőleg a sekrestyéből
Upper element of the stone frame of a window in pointed arch in the crypt, probably originally part of the sacristy
Închiderea unei ferestre în arc frânt azi în criptă, provenind probabil din sacristia originală
37. Bunyitay Vince rajzai a szentély mérműveiről (1883)
Drawings of Vince Bunyitay of the traceries of the choir windows (1883)
Desenele lui Vince Bunyitay despre mulurile ferestrelor corului (1883)
38. A déli homlokzat nyugati ablakának 1765 után újrarakott záradéka
Vaulting remade in 1765 above the western window of the southern façade
Arc de descărcare rezidit în 1765 deasupra ferestrei vestice a faţadei sudice
39. A középkori koronapárkány maradványa
Remains of the medieval cornice
Urmele cornişei medievale
40. A boltozat nyomai a szentélyben (Fotó: M&M Design)
Remains of the vaulting in the choir
Urmele bolţii medievale în cor
41. Az ülőfülke keretének maradványa
Remains of the stone frame of the sedilia
Urmele ancadramentului sediliei
42. A tabernákulumfülke párkányának tojásléces maradványa
Remains of the egg-and-dart molding of the medieval tabernacle
Urma cu friză de ove a tabernacolului medieval
43. A diadalív a szentély fölől
The triumphal arch from the choir
Arcul de triumf dinspre cor
44. Átmetsződő pálcatagos, késő gótikus ajtókeret töredéke
Fragment of a late gothic doorframe with intersected moldings
Fragment dintr-un ancadrament de uşă gotic târziu cu baghete încrucişate
45. Reneszánsz ajtókeret töredékei
Fragments of a Renaissance doorframe
Fragmente ale unui ancadrament de uşă renescentist
46. A kripták feltárása közben előkerült antikva betűs kőfaragvány töredékei (16. század eleje)
Fragments of an inscription with antiqua letters, discovered during the research of the crypts (beginning of the 16th c.)
Fragmente ale unei inscripţii cu litere anticva ieşite la iveală în timpul dezvelirii criptelor (încep. sec. XVI.)
47. Címeres faragvány töredékei (?): koszorút tartó kezek (16. század eleje)
Fragments of a coat-of-arms carved in stone (?): hands holding a wreath (beginning of the 16th c.)
Fragmentele unui blazon cioplit în piatră (?): mâini ținând o coroană (încep. sec. XVI.)

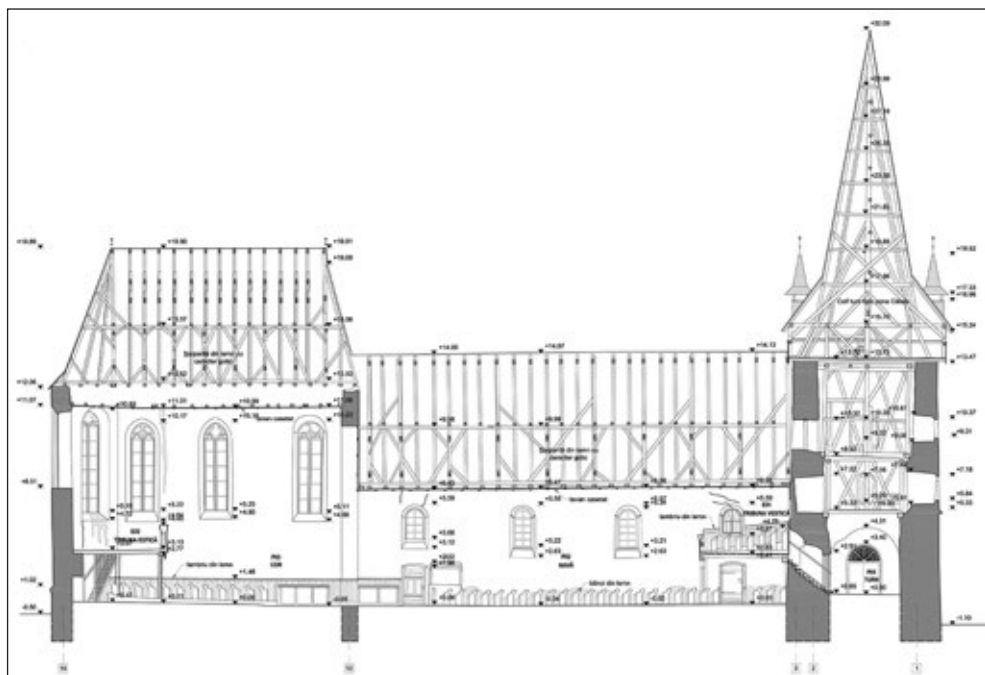
WEISZ ATTILA

1. A templom déli oldala a helyreállítás után

2. A templom periodizált alaprajza

3. Hosszmetszet a helyreállítás előtt

4. Az északi hajófal korai szakasza a falképekkel

5. Keresztes dombormű a szentély északi falában

6. Falképtörödékek a nyugati ablaktól nyugatra

7. Falképtöredék a felső regiszterben

8. Szent László-legendatöredék (?) a felső regiszter keleti végén

9. *A középső regiszter első jelenete(i): Jézus születése (?)*

10. Királyok imádása

11. Betlehemi gyermekgyilkosság és Menekülés Egyiptomba

12. Krisztus megkeresztelése

13. Zakeus és az Utolsó vacsora a szószék hangvetőjének visszahelyezése előtt

14. Krisztus az Olajfák hegyén- és a Júdás csókja-jelenetek töredéke

15. Töviskoronázás és Krisztus megostorozása

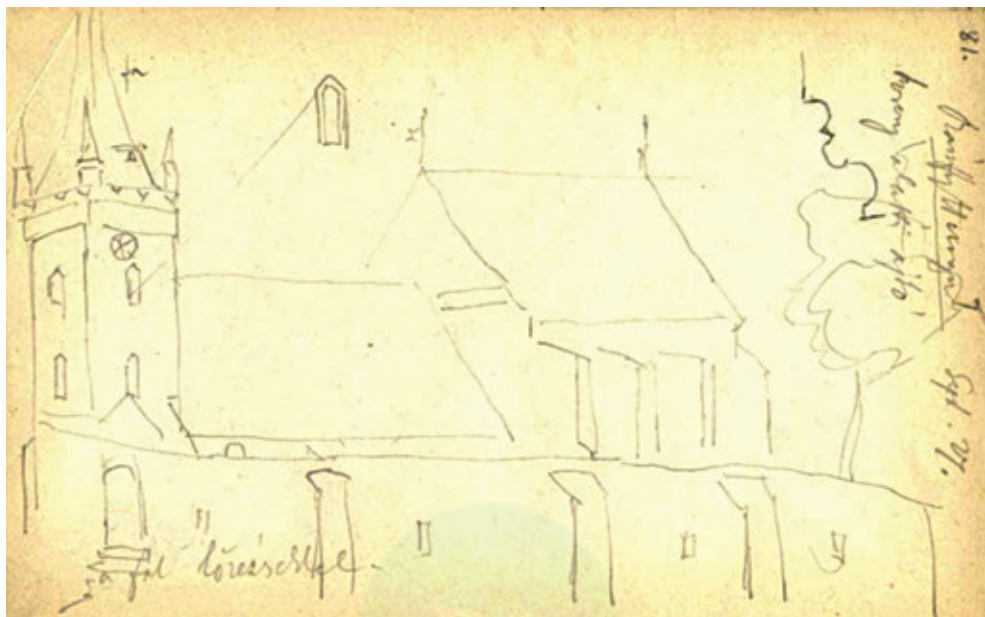
16. Ecce homo (?) és Keresztvitel (?)

17. Krisztus keresztre szögezése és Krisztus siratása (?)

18. A torony délnyugatról

19. A templom védőfala

20. A torony déli homlokzata az átjáró bejáratával a helyreállítás idején

21. Az átjáró északi, elfalazott kökerete

22. A hajó nyugati bejáratának kökerete a 19. századi karzatfeljáró elbontása után

23. A torony hajdani első emeleti bejáratának elfalazott kökerete a kutatáskor

24. Az első emeleti toronybejárat kőkerete a torony felől, az elfalazás kibontása után

25. A torony hajó felőli fala az első emelet eredeti bejáratának visszafalazása után

*26. A toronyföldszint elbontott dongaboltozatának nyomai
és az átjáró déli bejáratának belső kőkerete*

*27. A középkori padlásbejárat
a hajó padlója felől*

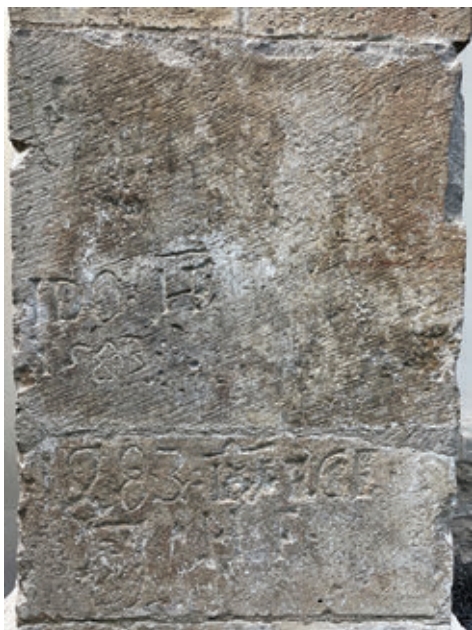
28. A szentély poligonális záradéka

29. A szentély déli homlokzata

*30. A szentély északi oldala a sekrestye alaprajzának bemutatásával
és boltozatának nyomaival*

31. 1583-as hic fuit-feliratok a szentély
délnyugati támpillérén

34. 1764-es rokokó emléktábla
a 17. századi sekrestyeajtó fölött

32. A déli homlokzat középső ablakzáradékaának kőfaragójegye

33. Kripta az elbontott sekrestye alatt

35. Horváti Mihály bánffyhungyadi protestáns lelkész
középkori oltárfedőlapból átalakított 1563-as sírköve

36. Csúcsíves ablak kökeretének záradéka
a kriptában, feltehetőleg a sekrestyéből

37. Bunyitay Vince rajzai a szentély mérműveiről

38. A déli homlokzat nyugati ablakának 1765 után újrarakott záradéka

39. A középkori koronapárkány maradványa

40. A boltozat nyomai a szentélyben

41. Az ülőfülke keretének maradványa

*42. A tabernákulumfülke párkányának
tojásléces maradványa*

43. A diadalív a szentély felől

44. Átmetsződő pálcatagos,
késő gótikus ajtókeret töredéke

45. Reneszánsz ajtókeret töredékei

46. A kripták feltárása közben előkerült antikva betűs kőfaragvány töredékei

47. Címeres faragvány töredékei (?): koszorút tartó kezek